

ФӘЗЛУЛЛАҢ
РӘШИДӘДДИН

63.3(5)4 113

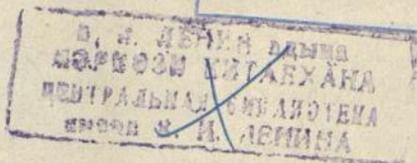
P58 53

ОҒУЗ
НАМӘ

Фарс дилиндән тәрчүмә, *өлкәсә вә шәрһләр*
P. M. ШУКУРОВАНЫНДЫР *Prezidentinin*
Yönl. İdarəsinin

KITABXANASI

168771

F

63.3А3

9(С42)

Елми редактору Филологија емлери доктору,
профессор *Камил ВӘЛИЈЕВ*
Рәссамы *Фуад Фәрәхов*
Редактору *Мәләһәт Әсәдова*

Р 58 **Фәзлуллаһ Рәшидәддин**
Огузнамә — Б.: Азәрнәшр. 1992, 72 сәһ.

Китабда огузларын Азәрбајчана кәлмәси вә бурада мәскән салмасы һаггында һадир мәлүматы өзүндә чәмләшдирән мәшһур түрк дастаны «Огузнамә»нин фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә шәрһән тәрчүмәси верилмишдир.

Азәрбајчанын вә она гоншу өлкәләрин тарихинә аид јени материал тәгдим едән бу дастан X јүзиллијәдәк баш вермиш бир чох тарихи һадисәләрә јени баһымдан јанашмаг имканы верир.

Р 0503020907—84
М—651(07)—92 19—92

ББК9(С42)

ISBN5 — 552 — 01099 — X

© «Елм», 1987.
© «Азәрнәшр», 1992

Ө Н С Ө З

Сон вахтлар тәдгигатчылар халгларын капитализмә гәдәрки инкишаф тарихинин истәр бүтөв шәкилдә, истәрсә дә мәрһәләләр үзрә өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт јетирмәјә башламышлар. Шәргин дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш јазылы абидәләри гәдим халгларын, о чүмләдән түркләрин социал-игтисади вә сијаси тарихинин тәшәккүл просесини өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирир. Онларда, индијәдәк нә сәбәбдәнсә тәдгигатчыларын диггәтиндән јайынмыш мәлүматлар вардыр.

Чағдаш тарихшүнаслыг бу гәбил абидәләрин өјрәнилмәсиндә бөјүк уғурлар газанмышдыр. Мүасир елми методологијаја әсәсләнән тарихчиләр, үмумијјәтлә, һәмин халгларын тарихинә, еләчә дә, онун ајры-ајры проблемләринә даир бир сыра бәнзәрсиз әсәрләр јаратмышлар. Бунунла белә, орта әсрләр фарс, әрәб вә түрк-дилли мүүллифләрин елми баһымдан бир чох һадир вә мүһүм әһәмијјәтә малик әсәрләриндән јалныз мүтәхәссисләрин мәһдуд даирәсинин истифадә етмәк имканы вар.

Беләликлә, Шәрг халгларынын инкишафынын үмуми гануна-ујғунлуғларынын вә өзүнәмәхсус чәһәтләринин доғру-дүзкүн сәчијјәләндирилмәси үчүн вачиб олан зәнкин фактик материал дил сәдди үзүндән орта әср мүүллифләринин әсәрләриндән истифадә етмәк имканындан мәһрум олан кениш охучу күтләсинин үзүнә бағлы галыр. Һалбуки, характериндән —икидликләрдән бәһс едән әфсанәви, јахуд ујдурма һекајәтләр олмасындан, һадисәләри гәрәзли, јахуд тәәссүбсүз әкс етдирмәсиндән асылы олмајараг, әлдә едилә билән бүтүн әввәлки биликләр мәчмусуну өзүндә топлајан һәр бир абидәнин өјрәнилмәси вә нәшри, бир нөв, елми һадисәјә чеврилир вә кәләчәк арашдырмалар үчүн зәмин јарадыр. Мүасир тарих елминин тәләбләри, шәргшүнаслығын сәвијјәси вә вәзијјәти баһымындан Шәрг халгларынын үмумиләшдиричи тәдгигатларын тарихшүнаслыг базасыны кенишләндирмәјә хидмәт едән вә орта әср чәмијјәтләринин илкин инкишаф мәрһәләсини үмумдүнја тарихи контекстиндә бәрпа етмәјә имкан верән конкрет јазылы абидәләринин елми арашдырмалара чәлб олунмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

XI әсрдән етибарән түркмән адландырылан огузлар һазырда Азәрбајчанда, Түркмәнистанда, Иранда, Түркијәдә вә Ирагда ја-

шајан түрк халгларынын улу бабаларыдыр. Сэлчуг вэ Османлы сүлалэлэринин нүмајэндэлэри дэ онларын арасындан чыхмышлар. Оғузларын јалныз Сырдарјанын шималындакы чөллөрдэ мәскунлашан һиссәси шәһәрләрдэ јашајырды вэ һәрби сәфәрләрдэ иштирак етмәјән бу отураг оғузлара һәгарәтлә чөллү јатуглар дејилрди.

Бу характеристика шәрти олса да, һәр һалда гејд етмәк ма раглыдыр ки, Сэлчуглар империјасыны мәһз отураг дејил, көчәри оғузлар јаратмышлар. Лакин 1071-чи илдэ Мөлазкирд јахынлыгындакы вурушмада галиб кәлдикдән сонра Анадолуну зәбт едән оғузларын өвләри отураг һәјата кечмәјә башладылар. Бунунла јанашы, XI әсрдән Анадолуда монгол һүчумундан гачмыш чохлу түрк тајфасы да мәскунлашырды. Сэлчуглар дөвләти мәғлубијјәтә урајараг, монголара табе едилдикдән вэ отураг јатуглар јени һөкмдарларын итаәтинә дүшдүкдән сонра исә көчәри түрк тајфалары, јәни түркмәнләр монголларла узун сүрән мүбаризәјә башладылар¹.

Түрк тајфаларынын еркән тарихини даһа әтрафлы вэ там әкс етдирән јазылы абидәләр ичәрисиндә, шүбһәсиз, XIV әср мүсәлман тарихчиси Фәзлуллаһ Рәшидәддинин (1318-чи илдэ өлмүшдүр) санбаллы, јекдилликлә классик нүмунә кими гәбул олунмуш «Ҷами әт-төварих» («Тарихләр топлусу») әсәринин мүстәсна јери вар². Нәмин әсәрдә оғузларын тарихи илк дәфә олараг, үмумдүнја тарихи контекстиндә шәрһ едилди ки, бу да Рәшидәддинин заманында оғуз тајфаларына Өн Шәргин мүсәлман түркләринин әчдадлары кими, нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт верилдијини көстәрир. «Оғузларын тарихи вэ әһвалы», јахуд там шәкилдә адландығы кими «Оғуз вэ онун нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасы» әсәринин хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, о, јазылы мәнбәләрә әсасланан әсәр дејил, әфсанә илә реаллығын чулғашдығы халг јарадычылығы мәһсулу олан рәвајәтләрдән ибарәтдир. Бу мәнбәнин сечилмәси мәһз она тәкчә фолклор абидәси дејил, һәм дә мүһүм тарихи мә'хәз кими јанашмаг лүзумундан ирәли кәлән һәмин специфик чәһәтлә әлағадардыр.

Түрк халгларынын әдәби абидәси кими Оғузун әфсанәви тарихини бир чох алимләр гәләмә алмышлар. Мәнзум «Оғузнамә»ләр даһа чох арашдырылмышдыр. Белә ки, епосун орижинал сәчијјәси, дил вэ поетик гурулушунун зәнкинлији абидә јарандығы вахтдан тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир.

«Оғузнамә» илк дәфә абидәнин бир бојуну алман дилинә чевирмиш алман алими Ф. Дитсин диггәтини чәлб етмишдир³. «Оғузнамә»нин мәнзум мәтни үзәриндә узун илләр иш апарылмыш, мүхтәлиф өлкәләрин бир чох тәдгигатчылары она мүрачиәт етмишләр. «Оғузнамә»нин епик дастан кими өјрәнилмәсинин тәмәлини гојмуш В. В. Радлов⁴, В. В. Бартолд⁵, Риза Нур⁶, П. Пел-

Гара хан вэ Оғузун кәнч арвады

Оғуз овда, гуллушчунун хәбәрдарлығы

Диб. Јавгу хан вә онун дөрд оғлу

Диб. Јавгу хан, онун дөрд оғлу вә ә'жанлары

лјо⁷ вә В. Бангдан⁸ башлајараг, абидәнин филологи хусусијјәтләри, поетик форма вә ритмикасы Ғ. Н. Оркун⁹, А. М. Шербак¹⁰, К. Ераслан¹¹ вә А. Н. Кононов¹² тәрәфиндән әтрафлы шәкилдә арашдырылмышдыр.

Јухарыда адлары чәкилән мүүллифләрин әсәрләри «Оғузнамә»ни тарихи реалиләри өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирән «Үмуми тарих»ин бир парчасы кими инчәләмәк вәзифәмизи мүүјјән гәдәр асанлашдырмышдыр.

В. В. Бартолд франсыз шәрғшүнәси Е. Блошенин (1870—1937-чи илләр) «Монголларын тарихи»нә кириш» китабына ресензијасында «Чами әт-тәварих»ин јазылма тарихи үзәриндә мүүфәссәл дајанмышдыр¹³. «Чами әт-тәварих»ин там мәтни, мәлум олдуғу кими, дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. Лакин онун ајры-ајры һиссәләриндә дә (истәр мәтбу, истәрсә әлјазмасы), сөзүн әсл мәнасында, бир чох халғларын нумәјәндәләринин, о чүмләдән авропалыларын сә'ји нәтичәсиндә топланмыш надир вә гижмәтли мәлуматлар вардыр. Әсәрин монголларын тарихи шәрһ олунан хусуси бөлмәси монгол вә түрк тајфаларындан бәһс едән ики фәсилдән (бабдан) ибарәтдир. Һәмин бөлмә Газан ханын әмри илә 700 (1300/01)-чү илдә јазылмаға башламыш вә артыг Өлчәјту хан заманында — 710 (1310)-чү илдә баша чатмыш әсәрин биринчи чилдинә дахилдир¹⁴. Бу әсәрин јаранмасында, И. П. Петрушевскинин тә'биринчә, «түрк сүлаләләринин һәлә XI әсрдән түрк тајфаларынын тарихини онларын ән'әнәләри әсасында шәрһ едән тарих әсәрләринин мејдана кәлмәсини тәшвиғ етдикләри»¹⁵ Јахын Шәрғдәки сијаси шәраитин дә мүнүм тә'сири олмушдур.

Бир чох көчәри халғлар кими, оғузлар да тајфанын шәчәрәсинә вә онун тәшкилинә хусуси әһәмијјәт верәрәк, ону шифаһи ән'әнә илә горујуб сахлајырдылар. Орта Иран јазылы мәнбәләриндән мәлум олан, демәк олар ки, 24 оғуз тајфасы Маһмуд Қашғаринин XI әсрдә јаратдығы мәшһур лүғәтдә адбаад садаланыр¹⁶. Оғузларын шәчәрәси јалныз Рәшидәддиндә нисбәтән дәғиг вә сабит шәкилдә әксини тапмышдыр.

«Чами әт-тәварих»ин нәзәрән кечирдијимиз вә елм әләминдә «Оғузнамә» кими танынан һиссәси Истанбулда Топгапы китабханасында (Бағдад Көшкү фонду) 282 нөмрәси илә «Мәчмүе-ји Һафиз-и Әбру» топлусунда¹⁷ сахланылыр: 590—601 б вә 641 а нөмрәли вәрәгләр¹⁸. Әлјазмасы бүтүнлүклә бир хәттат тәрәфиндән нәстәлиг хәтти илә көчүрүлмүшдүр. Әлјазмасынын әввәлки (в. 590 б): Бисмиллаһир—рәһманир—рәһим. Мүвәррихан-и әтрак вә равијан-и чалак ченин тәкрир микунәнд ке, Нуһ әлејһиссәләм чүн рүб-и мәскун бәр фәрзәндан гисмәт миқдәрд пәсәр-и мәһин Јафәс ра нам зад Мәшриг вә Түркистан вә ан һүдуд кәрд...

«Бисмиллаһир—рәһманир—рәһим. Түрк тарихчиләри вә јүјрәк дилли салнамәчиләр билдирирләр ки, Нуһ (әлејһиссәләм),

аллаһ она рәһмәт еләсин, јер үзүнүн адамлар јашајан һиссәсини оғланлары арасында бөләндә Шәрг өлкәләрини, Түркистаны вә она јахын јурдларла бирликдә бөјүк оғлу Јафәтә верди...»

Әлјазмасынын сону (в. 641 а): «Һәмченин дәр вәгт-и тәфәр-рүг-и Оғуз вә пәракәндеки-је Шаһ Мәлик әмири әз үстүхан-и Јазыр вә пәсәран-и Әлихан... тәрәф рәфтәнд вә тәмам-и јурт-и худ би һиссар дағ пәндахтәнд вә анча сакен вә мүвәттән шодәнд вә һәнуз евләд вә әкаб-и ишан дәр ан дијар мөвчудәнд. Аллаһ ә'лам. Тәмам шод шәрһ-и әһвал-и Оғуз вә әкаб-и вә рүкн-и сәлатин вә мүлук-и әтрак би тауфиг-и Аллаһ вә-с-сәлам».

«Бундан әләвә, оғузлар парчаланыб дағыланда шаһ Мәликин Јазыр бојундан олан бир бәји вә Әли ханын оғуллары ...Јазыр тәрәфә кетдиләр. Онлар һисар дағыны өзләри үчүн јурд вә мәскән сечдиләр вә орада бунөврә салдылар. Онларын нәвә-нәтичәләри һәлә дә орада јашајырлар. Аллаһын көмәји илә оғуз вә нәс-линин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасы тамамланды».

Мәтн 21x16. Нөмрәләмә авропасајағыдыр. Һәр вәрәгдә 31 сәтир вар. 25 сәтир олан 590 б вәрәги истиснадыр. Әлјазманын мәзмуну:

в. 590 б

в. 591 а

в. 591 а—б

в. 591 б — 592 а

в. 592 а—б

в. 592 б

в. 593 а

в. 593 б — 594 а

в. 594 а—б

в. 594 б

в. 594 б — 595 а

в. 595 а

Кириш.

Оғузун атасы, әмиләри, гоһумлары вә јахынлары илә дөјүшү, онун дүшмәнләри үзәриндә гәләбәси.

Оғузун күрреји-әрзи зәбт етмәк үчүн јүрүшү вә онун мүхтәлиф өлкәләрә елчиләр көндәрмәси.

Оғузун Қыл-Баракла дөјүшү.

Оғузун гаранлыг өлкәјә јүрүшү вә һәмин өлкәнин вәзијјәти.

Оғузун Ширвана вә Шамаһыја елчиләр көндәрмәси.

Оғузун Арран вә Муған тәрәфә јүрүшү.

Оғузун Қүрдүстан јолу илә Дијар-бәкр вә Шама јүрүшү.

Оғузун өз оғулларыны орду илә Фирәнк вә Рум тәрәфә јолламасы.

Оғузун Рума кетмини оғулларынын дөјүшү вә онларын Рум ордусу илә гаршылашмаларынын тәфсилаты.

Оғузун бүтүн ордусујла Дәмәшгә вә онун әјаләтләринә јүрүшү.

Оғузун Мисирә јүрүшү, ораја кәлиши вә онлары ил етмәси.

в. 595 а—б

в. 595 б

в. 595 б—596 а

в. 596 а

в. 596 а—б

в. 596 б—599 а

в. 599 а—601 б

вә 641 а

Оғузун Бағдад, Бәсрә вә гоншу өлкәләрә јүрүшү.

Оғузун оғулларыны Фарс вә Кирман тәрәфләрә көндәрмәси.

Оғузун Ираги—Әчәмә елчиләр көндәрмәси.

Оғузун Мазандарана јүрүшү, вурушуб ону вә дикәр вилајәтләри: Қүркан, Дехистан, Хорасан вә Қуһистаны тутмасы.

Оғузун јурдуна гајытмасы вә өмрүнүн сон илләри.

Оғузун оғлу Қүн ханын падшаһлығы.

Гара ханын оғлу Буғра ханын падшаһлығы вә Мәмләкәтин тахтына чыхмасы.

А. Н. Бернштамын мәгаләси¹⁹ истисна олмагла «Оғузнамә» тарихи мәнбә кими һәләлик мүфәссәл тәдгиг олунмамышдыр. Һалбуки, «Оғузнамә» тарихчиләрә түрк-оғузларын Шимали Чинин, Түркистанын, Тибетин, Һиндистанын өлкә вә вилајәтләрини, Урал дағларынын һәр ики тәрәфиндәки, Емба, Урал вә Волга чајларынын ашағы ахарындақы, Русиянын чәнубундақы торпағлары, Шимали Гафгаз, Загафгазија, Иран, Анатолау, Ираг, Сурија вә Мисир торпағларыны зәбт етмәләринә даир сон дәрәчә зәнкин мә'лумат верир. «Оғузнамә»дә Оғуз һаггында дастанын үмумиләшдиричи версијасы тәртиб едиләндән хејли әввәл, әсрләр боју јашајан әфсанәләр әксини тапмышдыр. Оғуз хаган һаггында әфсанәләрин сон дәрәчә кениш әразидә, чохла өлкәләрдә јайылмасы, бир чох халгын арасында мөвчуд олмасы көстәрир ки, бу дастан мүхтәлиф халг вә тајфаларын, илк нөвбәдә исә тарихи халгларын шифаһи јарадычылыг мәһсулуudur. Дастанда көчәри халгларын патриархал мүнәсибәтләрин формалашдығы ән гәдим дөвр тарихинин бир чох материаллары вә изләри әкс олунмушdur. Һәлә А. Н. Бернштам «Оғузнамә»дә Шәргдәки тарихи просесин беш дөврүнү мөјјәнләшдиришиди: патриархал мүнәсибәтләрин тәшәккүлү, синфи мүнәсибәтләрин формалашмасы; Һун дөврү; Моде²⁰ илә ејниләшдирмә; VI—VIII әсрләр түрк дөврү вә IX—XII әсрләр печенег-гыпчак дөврү²¹.

Оғуз һаггында әфсанәләр әсрләр боју синхрон модериләшдирмәјә мә'руз галараг, оғуз тајфаларынын, сәлчуғларын, харәзмшаһларын вә Чинкиз ханын башчылыгы илә монголларын һәрби јүрүшләринин әкс-сәдасыны өз ичинә алмышдыр.

Оғуз (вә Дәдә Горгуд) һаггында илк дастана даир мә'луматы мәмлүк тарихчиси Әбу Бәкр Абдуллаһ ибн Ајбәк әд-Дәвадаринин (ө. 1332) «Дүрәр әт-тичан вә гүрәр тәварих әз-заман» («Дүрләр хәзинәси вә зәманә тарихләриндәки сечилмишләрин топлусу») ²² әсәриндән алырыг. Һәмин мә'луматын мәтни беләдир: «Мән бу тај-фанын (түркләрин) дүнјаја кәлмәси вә онларын ишләри барәдә һекајәти нәгл етмәк истәјирәм. Бу, онларын доғма дилләриндә (ујғур дилиндә) јазылмыш мә'на вә мәзмуну «Бөјүк һөкмдар ата һаггында китаб» демәк олан «Улу хан ата Битикчи» адлы китабда раст кәлдијим һекајәтин гыса шәрһидир. Түрк-монголлар, гып-чаглар бу китабдан ајрылмырдылар вә дикәр түркләр «Оғузнамә» адландырдыглары китаба нечә бөјүк еһтирам бәсләјирдиләрсә, бунлар да она еләчә еһтирамла јанашырдылар. Онлар бу китабы нәсилдән-нәслә өтүрүрләр. Бу китабда онларын (оғузларын) дүн-јаја кәлмәләринин, мејдана чыхмаларынын тарихи нәгл олунур, һабелә илк вә ән бөјүк һөкмдарлары олан Оғузун һәјаты тәсвир едилир».

Әд-Дәвадаринин бәһс етдији «Оғузнамә»нин һарада вә ким тәрәфиндән јазылдыгыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бизә елә кәлир ки, о, XIV әсрин әввәлиндә елхани султаны Маһмуд Газан (1295—1304) вә ја онун вариси Өлчәјту (1304—1317) заманында Анадолуда, јахуд Азәрбајчанда мејдана кәлә биләрди. Буна, илк нөвбәдә, елханиләр сарајында ујғур јазысынын, мә'нәви вә мәдә-ни һәјатынын мөвчуд олмасы имкан верирди. Мәһз Оғуз хаган һаггында ујғур дастанынын мөвчудлуғу түркләрин тарихи вә Оғуз һаггында һекајәтин мејдана чыхмасына зәмин јаратды.

Рәшидәддинин тарихинә дахил олан бүтүн «тарихләр» кими, оғузларын тарихинин дә өз ады вар: «Оғуз вә нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасынын тарихи» ²³. Бу тарих әфсанә илә реал фактларын чулғашдыгы шифаһи рәвајәтләрә әсасланса да, «Оғузнамә» тәкчә түрк халгларынын дејил, һәм дә оғуз тај-фаларынын кәлдикләри өлкә вә вилајәтләрин халгларынын илкин тарихинә даир гијмәтли материалдыр.

«Оғузнамә» конкрет бир халгын јарадычылыг мәһсулу дејил-дир. О, бир чох халгларла, әлбәттә, биринчи нөвбәдә түрк халг-лары илә бағлы тарихи һәгигәтләри әкс етдирән мәнбәдир.

ОҒУЗ НАМӘ

ОГУЗЛАРЫН ТАРИХИ ВЭ ЭЪВАЛЫ

(590 б)

Бисмиллаһир-рәһманир-рәһим

Түрк тарихчиләри вә јүрәк дилли сәлнамәчиләр билдирирләр ки, Нун (әлејһиссәлам), аллаһ она рәһмәт еләсин, јер үзүнчү адамлар јашајан һиссәсини оғланлары арасында бөләндә шәрг өлкәләрини, Түркистаны вә она јахын јурдларла бирликдә бөјүк оғлу Јафәтә верди. Јафәт (Јафәс) түркләрин тәбиринчә Олчај хан¹ ләгәбини алды. (О көчәри иди) вә сәһрада јашајырды. Олчај ханын јайлағы вә ғышлағы Түркистан торпагларында иди: јаз ајларыны о Инанч² шәһәринин јахынлығында олан Ортақ вә Куртакда³ кечирир, ғышлајанда исә јенә о тәрәпләрдә — Гарагорум ады алтында мәшһур олан Гарагумдакы Борсук⁴ адланан јердә олурду. Һәмин јердә ики шәһәр варды: бири Талас, о бири Қары Сајрам⁵ вә бу сонунчу шәһәрин ғырх бөјүк ғызыл гапысы варды. Инди орада мүсәлман түркләр јашајыр. Һәмин јер Қунчи⁶ мүлкләринин јахынлығындадыр вә Қадудан⁷ асылыдыр. Олчај ханын пајтахты да бурада јерләширди.

Олчај ханын бир оғлу олду. Адыны Диб Јавгу⁸ хан гојдулар. Диб-тахт тач, јер, Јавгу исә халгын рәһбәри, өнүндә кедән демәкдир. О, чох бөјүк вә адлы-санлы хан иди. Онун дөрд һөрмәтли вә ады бәлли оғлу варды: Гара хан, Ор хан, Қур хан вә Қуз хан⁹. Вәлиәһд Гара хан атасынын јерини тутду вә падшаһ олду. Онун чох хошбәхт вә падшаһлыға лајиг бир оғлу дүнјаја кәлди. Үч күн вә үч кечә бу ушаг анасынын сүдүнү әммәди. Анасы¹⁰ онун јашајачағына үмидини итириб гәм-гүссәјә бүрүндү. Бир кечә јухусунда оғлу она деди: «Әкәр сән истәјирсән ки, мән сәнин дөшүндән сүд әмим, онда бир олан јарадана инам кәтир, ону таны вә онун һаггыны өз үзәриндә мүтләг бил».

Гадын үч күн далбадал бу һалы јухуда көрдү. Лакин бу гәбилә динсиз (кафир) олдығундан, башына кәләни онлара данышмаға үрәк етмәди. Вә әриндән кизли гадир аллаһа инам кәтирмәјә башлады. Әлләрини көјә галдырараг дуа етди вә деди: «Илаһи, мәнә, јазыг бәндәнә көмәк ет, баламын сүд пајына шәкәргат!» Оғуз бу андача анасынын дөшүнә сығыныб әммәјә башлады.

Бир илдән сонра атасы өвладында јеткинлик вә аличәнаблыг аламәтләри сездиди. О, оғлунун бакирлијинә, көзәллијинә һејран галараг деди: «Бизим гәбиләмиздә, сојумузда бундан көзәл ушаг дүнјаја кәлмәјиб!»

Ушаг бир илдән сонра Иса әлејһиссәлам кими дил ачыб деди: «Мән шаһ чадырында (бәркан) доғулмушам, она көрә һамы мәни Оғуз адландырмалыдыр». Ушаглығдан, бөјүјүб кишиләшәндән та ән јеткин чағына гәдәр Оғуз һәмишә аллаһа үз тутмуш, она миннәтдар олмушдур. Истәр јухуда, истәр ајыг һалда һәмишә о, бөјүк јараданы мүтләг јада салырды. Она аллаһ гапысы ачылды. О, ән мүхтәлиф билик саһәләриндә, ох атмагда, низә тулламагда, ғылынч ојнатмагда вә алимликдә дүнја шөһрәти газанды.

Атасы Оғузу әмиси Қуз ханын ғызына нишанлады. Оғуз арвадыны өзә кәтирдикдән сонра она аллаһа иман кәтирмәји тәклиф етди. Гыз онун шәртини гәбул етмәдикдә Оғуз она јахын дурмады.

Атасы көрдү ки, оғлу арвадына диггәт вермир, буна көрә она о бири гардашы Қур ханын ғызыны нишанлады. Оғуз һәмин ғыздан да ејни шеји тәләб етди. Гыз разылашмајыб деди: «Әкәр сән мәни бу ишә мәчбур етсән, мән бүтүн бунлары атана данышарам, о да сәни өлдүрәр». Оғуз бу ғызла да әлагәни кәсди.

Оғузун һәр ики ғыза нифрәт етдијини көрән Гара хан ону Ор ханын ғызына нишанлады.

Бир дәфә һәмин ғыз өз гуллуғчулары илә саһилдә (чајын?) көзәрәк (әтрафы?) сејр едирди. Гуллуғчулар палтар јујурдулар. Бу вахт овдан гајыдан Оғуз һәмин ғызла данышыб өз фикрини билдирди: «Әкәр сән мәним сөзләримә разы олуб онлары гәбул етсән, мән дә сәни өзүмә арвад едәрәм. Әкәр белә олмаса мән сәндән узаг гачачағам вә о бири кәлинләрдән ајрылдығым кими сәндән дә ајрылачағам».

Ғыз белә чаваб верди: «Мән сәнин зәррәчијинәм, сән нә бујурсан мән табе олуб итаәт едәчәјәм. Ше'р:

Сәнин һалган* һарда олса мәним гулағым ордадыр
Сәнин гәмбәрин** һарда олса, мәним башым ордадыр.

Оғуз һәмин ғызы евинә кәтирди вә онунла јахын мүнәсибәтдә олду. О бу гадыны чох сеvirди. Гадын да Оғуза севки вә бағлылыг көстәрирди. Оғуз јенә дә әввәлки нишанлыларындан үз дөндәрирди.

Бир дәфә о өз јахын јолдашлары илә ова кетди. Онун атасы динсиз (кафир) Гара хан бу вахт тој-дүјүн гурмушду. О өзүнүн үч кәлининин — Оғузун арвадларынын сағлығына бадә галдырды вә тојун шиддәтли вахтында сорушду: «Әввәлки кәлинләр сонра-

* һалга — сырға
** гәмбәр — сачлары јыған санчаг

кындан даһа јахшы, көзэл, камил ола-ола Оғуз нәјә көрә ону даһа чох сеvir?» Эввәлки кәливләрин һәр икиси елә бил ки, үрәкләрини бошалтмағ үчүн кирәвә көзләјирдиләр вә инди онлар үчүн әл-веришли шәраит јаранмышды. Онлар кинлә, гәзәблә дедиләр: «Оғуз бизи бир олан аллаһа инанмаға, она тапынмаға чағырды. Биз она белә бир аллаһы танымадығымызы дејәндә о һирсләниб биздән узаглашды. Бу кәлин исә онун дедикләринә әмәл етди. Бу сәбәбдән Оғуз она белә сајгы-севки бәсләјир. Инди бу ики нәфәр —Оғузла онун арвады ата-бабаларын иманындан үз дөндәрәрәк јени динин тәрәфини сахлајырлар».

Гара хан дејиләнләрин доғру олуб-олмамасыны киҗик кәлиндән сорушду. Лакин гыз һәр шеји данды. Гара хан ачығланыб өзүндән чыхды. Бу заман гоһум-гардашларыны јанына чағырыб деди: «Мәним оғлум Оғуз ушағлыгда һөкмдар олмағ үчүн ән лајиг (591 а) ән хошбәхт, ән уғурлу адам иди. Амма мән инди ешитдим ки, о өз инамындан әл чәкиб өзүнә башга бир аллаһ сечмишдир. Һәр һансы бир ушағын бизә, бизим мәбудумуза арха чевириб она нифрәт етмәси илә биз нечә барыша биләрик». Мәсләһәтләшиб онлар Оғузу өлдүрмәк гәрарына кәлдиләр. Буну етмәк үчүн дөјүшчүләри бир јерә јығыб күч топладылар. Оғузун ону чох сеvән, она шәфгәтлә јанашан киҗик арвады бундан хәбәр тутанда гоһшу гадынлардан бирини әри Оғузун јанына көндәриб ону мәсәләдән хәбәрдар етди. Оғуз дөјүшә һазырлашды.

Оғузун атасы, әмиләри, гоһумлары вә јахынлары илә дөјүшү, онун дүшмәнләри үзәриндә гәләбәси

Овдан гајыдан Оғуз өз евинә чатана гәдәр атасы вә әмиләри өз јахынлары илә бирликдә дөјүшә һазырлашмышдылар. О өз нөкәрләри илә бирликдә онларла дөјүшә кирди вә бу дөјүш вахты онун атасы Гара хан, әмиләри Күр хан вә Күз ханы¹¹ өлдүрдүләр. О өз јерини мөһкәмләтди вә јетмиш беш ил ара вермәдән әмиләринин гәбиләләри илә вурушмалы олду. Ахырда үстүн кәлиб онлары мәһв етди. Гарагумун ән учгар бучағларына гәдәр онларын вилајәт вә улусларыны өзүнә табе етди¹². Оғузун гылынчын-дан кечмәјиб сағ галанларын һамысы она бојун әјдиләр. Онлар дедиләр: «Биз сәнин сојундан, сәнин гәбиләндәник, биз бир көкүн будағлары, мејвәләријик, бәс нијә көрә сән бизим ахырымыза чыхмағ үчүн бу гәдәр чалышырсан? Оғуз деди: әкәр сиз аллаһы вә онун бирлијини гәбул етсәниз, онда сизә аман вериләчәк, мән сизин Түркистанда јашамағыныза разылығ верәчәјәм».

Лакин онлар бу шәрти гәбул етмәдиләр, Оғуз да онлары Гарагума гәдәр говду. Онлар Тугла¹³ чајынын саһили бојунча узанан чөлләрдә, вадиләрдә јурд салыб јохсуллуғ ичәрисиндә јашамаға

мәчбур олдулар. Һәмин јерләри онлар өзләринин јајлағына, гышлағына чеvirдиләр.

Јохсуллуғдан, зәлиликдән, күчсүзлүкдән вә хәстәликдән онлар һәмишә гәм-кәдәр ичиндә олурдулар. Оғуз онлары «мовал»¹⁴ адландырды. Бу сөзүн мәнасы беләдир «һәмишә гәмли олун, эзаб чәкин, бәдбәхт олун. Ит дәрисинә бүрүнүн, ов әти јејин вә бундан сонра һеч вахт Түркистана ајағ басмајын». (Она көрә дә түрк-мәнләрин инамына көрә монголлар Күр хан, Күз ханын вә Ор ханын төрәмәләри, Шәрг өлкәләринин һөкмдарларыдырлар. Амма онларын һәгиги көкү бәлли дејилдир. Эввәлки ики гызын тәлеји, онларын бир олан аллаһа инам кәтириб-кәтирмәмәләри, һабелә Оғузун онларла јахынлығ едиб-етмәмәси бәлли дејил¹⁵).

Бу дөјүшләрдән сонра атдан дүшән кими Оғуз гызыл чадыр гурдурду, бурада өз силаһдашлары вә достлары илә бирликдә тој гурду.

Оғуза көмәк етмәк истәјиб она гошулан гәбиләјә «ујғур»¹⁶ ады верди. Түрк дилиндә бу сөз «архадан кәлән, гошулан анламы» дашыјыр.

Башга бир гәбилә исә дүшмәни пәрән салыб хејли гәнимәт (улҗај) әлә кечирди. Лакин бу гәнимәтләри дашыјыб апарасы јүк һејванлары кәлиб чатмадығындан онлар арабалар (канглы) дүзәлтдиләр. Она гәдәр тәкәр јох иди, она көрә дә арабаны илк дүзәлдән онлар олдулар. Кәрәк олан јүкләри, гәнимәтләри бу арабалара јүкләјиб апардылар вә бу сәбәбдән дә Оғуз онлара «Қанглы»¹⁷, јә'ни «арабачылар, арабасы оланлар» ады верди.

Таласын, Сајрамын вә әтраф јерләрин дөјүшчүләри Оғузун торпағларында дикбашлығ етдиләр. Онлара һүчум етди вә гәләбә чалдылар. О, Талам вә Сајрамдан Мавәрәннәһр, Бухара вә Харәзмә гәдәр олан торпағлары тутду, о јерләри идарә етмәјә башлады. О, өлкәнин дөрд тәрәфиндә јашајан јахынлары илә сәзиш бағлады ки, онлар Оғузун јурдуна, гоһум-гардашына һүчум етмәсинләр вә о, инамла Күрреји-әрзин зәбтинә киришсин.

Оғузун Күрреји-әрзи зәбт етмәк үчүн јүрүшү вә онун мұхтәлиф өлкәләрә елчиләр көндәрмәси

Јахынлары илә чәкишмәләрә сон гојандан сонра о, Һиндистана елчиләр көндәриб онлары бојун әјмәјә, ил¹⁸ олмаға вә бачхәрач вермәјә чағырды. Һиндистан халгы вә ә'јанлары чох сәрт, кобуд чаваб вердиләр. Елчиләр кери гајытдылар.

Һиндистан халгынын наразылығы вә дикбашлығы давам едирди. О, Һиндистан үзәринә јериди вә бу өлкәни шәрг тәрәфдән тутмаға башлады. Эввәлчә о, Үлутаг вилајәтинә кәлиб бир мүддәт

орада галды. Орадан Икаријјә¹⁹ јолланды. Бу, бөјүк чай²⁰ вә ики нәһәнк гала арасында јерләшән дағ иди. Һәммин чајы кәмиләрлә кечмәк мүмкүн дејилди. О, сал һазырламағы бујурду ки, бу салын көмәји илә онлар чајы кечиб Икаријјәни тутдулар.

Һиндистанын шәрг тәрәфиндә даһа бир бөјүк өлкә варды. Бу өлкәнин падшаһы Сынми (Тинеси) Оғул Јағма хан²¹ Оғузун Һинд өлкәсинә һүчүм едиб ону тутдуғуну биләндә ил олмаг, табе олмаг вә бач-хәрач вермәк истәдијини билдирди. Лакин Оғуз онун өлкәсиндән гајыдар-гајытмаз баш галдырды вә Оғуза дүшмән мүһасибәт бәсләмәјә башлады.

Оғуз керижә гајыдараг ону тутуб өлдүрдү, өлкәни исә зәпт етди. Бу өлкәдән јүрүш едәрәк Оғуз гаршысына чыхан бүтүн јерләри бирләшдирди. Беләликлә Оғуз Чин, Мачин вә Нанкијасы²² бүтүнлүклә әлә кечирди. Орада чохла гәнимәт, вар-јатыр әлә кечирдикдән сонра вәтәни Түркистана гајытды, Ортаг вә Алатагда мәскән салды. Алмалығын јахынлығындакы Туркунлу тағ вә Турканлу тағ чох јүксәк вә баш кичәлләндиричи дағлар иди. Туркун вә Туркан²³ бу дағларда битән ики мүхтәлиф биткидир. Һәммин дағларда да бу отларын ады верилиб.

Бура кәләндән сонра Оғуз он дөрд күн бурада галды. Һәммин өлкәнин падшаһы Инал хан²⁴ Оғузла вурушмаг үчүн орду топлды. Һәр ики орду дөјүшдә гаршылашды. Саваш сәккиз күн сүрдү, һәр ики тәрәфдән чохла адам гырылды. Нәһајәт сәккизинчи күн Оғузун адамлары дәвәләри вә гатырлары чәркәләмә бир-биринә бағлајыб сәф кими әскәрләрин габағыны чәкдиләр. Чадыр, јурд вә әшјалардан чәпәр дүзәлдиб, онун архасында кизләндиләр вә дүшмәни оха тутдулар. Оғуз беләликлә гәләбә чалды, Инал ханы өлдүрдү вә онун өлкәсини тутду. Бурадан о өз јурду Уртаг вә Куртага јолланды. Оғуз өз атларыны јемләмәк истәјирди. Чүнки гузәј өлкәләрини тутмаг гәрарына кәлмишди. Јолда о өзүнүн бәјләри илә мәсләһәтләшди вә Һинд торпагларынын тәлеји барәдә мүәјјән гәраг гәбул олуңду. Беләликлә, өнчә Пәнчаб чајынын Аму (Дәрја) голуну кечмәк гәрара алынды.

Оғуз Гур, Гарчистан вә орадакы өлкәләрә елчиләр кәндәрди ки, ил(ел)лији гәбул едиб бојун әјсинләр вә бач-хәрач версинләр (591 б) әкәр бу шәртә әмәл етмәсәләр, онда саваш олачаг.

Орду илк нөвбәдә Гарчистан тәрәфә јериди, ора елчиләр кәндәрди. Гурун һакими елчиләри бөјүк еһтирам вә һөрмәтлә гәбул етди. О, мүтәлиқ вә тәбәлиқ кәмәри бағлады. Өзү исә һәр ил Оғузун јанына кәлмәјә вә бач-хәрач кәтирмәјә сөз верди. Оғуза деди: «Бизим вилајәтин јахынлығында вә әтрафымызда чохла дүшмән вар».

Өнчә Оғуз Һәммин өлкәјә Гурун һакими илә бирликдә јүз нәфәр сечмә сүвари кәндәрди. О онлара деди: «Әкәр онлар ел (ил)лији

гәбул етсәләр вә табе олсалар чох көзәл олар, олмасалар онда онларла вурушун!»

Оғузун адамлары онун һөкмүнү јеринә јетириб Гур вә Гарчистан өлкәләрини Гәзнә, Забил вә Кабил һудудларына гәдәр тутдулар вә илә чевирдиләр. Онлара хәрач гојулду ки, онлар бу хәрачы һәр ил хәзинәјә кәндәрмәли идиләр. Орду гәләбә вә тәнтәнә илә кери гајыдыб Оғузун дәстәсинә гошулду. Бундан сонра онлар бирликдә гузәј өлкәләри тәрәфә көчдүләр, К. р. л. вә Башгурда²⁵ сары јөнәлдиләр. Әввәлчә онлар Улу-Багур адланан һүндүр галаја чатдылар. Буранын һакиминин ады Кара Шит Јавгы²⁶ иди. Оғуз онун ордусуну басыб орадакы өлкәләри өзүнә табе етди.

Һамыја кәстәрдији хејрхәһлыг вә мәнәббәтә көрә бөјүкләр дә, јашлылар да она Оғуз ага²⁷ ады вердиләр.

К. р. л. вә Башгурдлара гаршы јүрүш башлајанда Оғузун әтрафында дохсан мин адам топланды, буна көрә дә онлары он догуз оғуз адландырмага башладылар. Јолда Оғуз әмр верди ки, «јолда кери галан һәр кәс јасаг үзрә чәзаландырылмалыдыр ки, кери галмасын». Амма онларын ичәрисиндә јашы өтмүш бир дәстә адам варды ки, онлар гочалыг үзүндән Оғузун бу кими бујругларыны јеринә јетирмәк һалында дејилдиләр. Онларын савашмасы да мүмкүн дејилди вә онлар зәифликләрини, әлдән дүшдүкләрини Оғуза билдирдиләр. Онда Оғуз әмр верди: «Белә олан һалда һамыныз бурда галын».

Алмалығын јахынлығындакы бу јер Аг гаја адланырды [Аг каја — фарсча «ағ дағын (сефид) кечиди демәкдир»].

Бу гочаларын ичәрисиндә һәддән артыг узагкөрән, ағыллы, дүңјакөрмүш, һәјатын бүтүн ағры-ачысыны дадмыш Јуши Хоча адлы бириси варды (Јуши Хоча—түркчә јашлы адам, монголча Кајсан Ху демәкдир. Түрк дилиндә јашлылары хоча адландырырлар, чүнки бу сөз әрәб вә фарсча дејил, мәнз түркчәдир). Һәммин гочанын Гара Сүлүк²⁸ адлы оғлу варды. Атасы оғлуна деди: «Сиз билинмәз бир јола гәдәм гојурсунуз, амма ичәрисиниздә һәјатый һәр үзүнү көрмүш бирчә нәфәр белә јохдур. Чәтиликлә үз-үзә кәлсәниз нә едәчәксиниз? Мәни өзүнүзлә көтүрсәниз јахшы олмамсы? Бәлкә нә вахта сизә кәрәк олдум». Оғлу чаваб верди: «Гулаг ас, ата, ахы мән Оғузун бујруғуна гаршы чыха билмәрәм». Лакин ахырда онлар бу гочаны бир сандыга гојуб дәвәјә јүкләдиләр.

К. р. л. вә Башгурд өлкәләринин адамларына кәлдикдә исә онлар олдугча мәкрли, азғын идиләр. Дикбашлыгларындан һеч бир һакимини өңүндә баш әјмәздиләр. Оғуз онларын Гара Шит адлы падшаһыны әсир алды. К. р. л. вә Башгурдлар ил олдулар, бач-хәрач вермәји бојунларына көтүрдүләр.

Һәммин јерләрдән чыхан кими онларын гаршысында елә бир

сусуз сәһра ачылды ки, бурада һәр кәс бир дамчы сују бир дамчы күл јағына дәјишмәзди.

Гара Сүлүк адамларын сусуз галдығыны атасына хәбәр еләди, Јуши Хоча деди: «бир нечә инәји бир-биринә бағлајыб сусуз-лугдан јыхылана гәдәр говун, сонра һәммин инәкләри ачыб бура-хын, инәкләр дырнаглары илә һараны ешсәләр, билин ки, орада су вар».

Гара Сүлүк буну бир јердә сынады, орадан су чыхды, адамлар јанғыларыны сөндүрдүләр. Буну көрән Оғуз Гара Сүлүјә чохлу һәдијјәләр верди вә ону бүтүн улусун јуртчусу тәјин етди.

Бурадан онлар Итил чајынын үстүндәки Ак Уррук Кара Кул адлы јерә кәлдиләр. Буранын адамлары онун кәлдијини ешитдикдә ахырларынын чатдығыны дүшүндүләр, сајсыз-һесабысыз мал-гараны, вар-јатыры атыб гачдылар.

Оғузун дөјүшчүләри чајын саһилинә чатыб суја баханда көрдүләр ки, чајын дибиндә гызыл вә күмүш эшјалар, пијалә, долчалар, газанлар вар²⁹. Онлар суја баш вуруб, бу шејләри судан чыхармаг истәдиләр, лакин суја кирдикдән сонра, бу шејләрин һеч бирини тапмадыгларындан дәһшәтә кәлдиләр.

Гара Сүлүк һадисәни атасына данышанда атасы сорушду. «Һәммин сујун јахынлығында һүндүр бир јер вармы». Гара Сүлүк деди: «Бәли, сујун јахынлығында чох гоча бир ағач вар». Атасы деди: «Белә исә суда көрдүкләриниз һәммин ағачда кизләдилән эшјаларын әксидир».

Гара Сүлүк саһилә кәлди. Һәммин ағачы диггәтлә јохлајандан сонра орада кизләдилмиш гызыл вә күмүш эшјалары тапды, кәтириб Оғузун гаршысына гојду. Бу һадисә илә әлағадар Оғуз Гара Сүлүјә јенә дә сајсыз-һесабысыз һәдијјәләр верди, она нечә-нечә гајғылар көстәрди. О фикирләшди: «Дүнјаны тутмаг үчүн биз јер үзүнү долашачағыг, бизим јуртларымыз Талас вә Сејрам исә архада галыб, әкәр дүшмәнләр бизим олмадығымыздан истифадә едиб һәммин јерләри тутсалар онда бу, бизим үчүн русвајчылыг, дүшмән үчүн исә шәрәф оласыдыр. Нәғди гојуб нисјә далынча гачмаг олмаз. О, һәммин јерләри горумағы ујғур гәбиләләринә тапшырды. Һәммин гәбиләләр Талас вә Алмалыға гајытдылар вә һәммин јуртлары горумаг үчүн орада мәскунлашдылар.

Оғузун Кыл-Баракла дөјүшү

Кыл-Барак дүнјанын гаранлыг үзүндә јерләшән өлкәдир. Һәммин халгын кишиләри гара дәрили, чиркиндиләр, итә охшајырлар³⁰. Гадынлары исә ағбәниздиләр. Оғуз онларын өлкәсинә јахынлашанда доггуз атлыны елчи көндәрди. Бу сөзләри онлара чатдырмағы тапшырды: «Бир чох шәһәрләр вә өлкәләр бизим илимиз олуб, бизә бојун әјиб вә бач-хәрач вермәјә разылашыб, әкәр

«сиз дә ил олмаға вә бач-хәрач вермәјә разылашсаныз, чох көзәл, разылашмасаныз, дөјүшә вә саваша һазырлашын, чүнки биз һәммин анда кәләсијик».

Онлар елчиләрә белә чаваб вердиләр: «Әкәр сизин доггуз дөјүшчү бизим ики дөјүшчүмүзлә вурушуб гәләбә чалса, онда биз бач-хәрач вермәјә разыјыг. Јох әкәр басылсаныз, онда бурадан дүз кери гајыдырсыныз».

Елчиләр бу шәртлә дөјүшмәк тәклифини рәдд етдиләр вә дедиләр: «Әкәр сиз белә тез дөјүшмәк истәјирсиниз, онда гој һәр тәрәфдән ики нәфәр вурушсун».

Кыл-Бараклыларын адәтләриндә белә бир шеј варды: савашдан габаг ики һовузу јапышганла долдурдулар. Өзү дә бир һовузда гара, о бириндә исә ағ јапышган олурду. Дөјүшдән габаг сојунуб ағ јапышганлы һовуза кирдиләр вә јапышган онларын бәдәнләринин түкләринә јапышырды, һовуздан чыхыб ағ гумда ешәләнир, бундан сонра гара јапышганлы һовуза кирдиләр. Гара јапышганлы һовуздан чыхандан сонра гара гумда ешәләнирдиләр. Бүтүн бунлары үч дәфә тәкрат едәндән сонра һеч бир јараг онлары зәдәләјә билмирди. Беләликлә ики нәфәр кыл-бараклы бүтүн бу әмәлијјаты едәндән сонра Оғузун ики елчиси илә дөјүшә кирди. Онлара ендирилән зәрбәләр һеч бир хәтәр тохундурмады. Оғузун һәр ики елчиси исә һәлак олду (592 а). Галан једди елчиси бурдан кери гајытдылар вә баш верән һадисәни Оғуза сөјләдиләр. О, исә буна һеч бир әһәмијјәт вермәдән Кыл-Баракларла дөјүшә кирди. Дүшмәнләр гәләбә чалдылар. Оғузун чохлу әскәри һәлак олду, галанлары пәрән-пәрән олдулар.

О, баша дүшдү ки, Кыл-Баракла дөјүшдән һеч бир хәјир көрмәди. О, кери гајытды вә бөјүк бир чајын саһилинә јанашды. Ордунун биринчи бөлүјү һәммин чајы гајыг вә салларла, галаны исә үзә-үзә кечди. Кыл-Бараклыларә кәлдикдә исә, ит кими чылпаг вә пијада олдугларындан һәммин чајы үзүб кечә билмәдиләр. О, «ики чај арасы³¹» дејилән јерә кәлиб чатды, пәрән дүшмүш ордуно бир јерә јырмаг үчүн орада дајанды. Оғузун әскәрләриндән бири тәсадүфән Кыл-Бараклыларын арасында галыб гадынларын арасында кизләнди. Бу гадынларын кишиләри чох ејбәчәр вә чиркли идиләр. Ит үзүнә бәнзәјән зәһләтөкән үзләри гадынларын хошуна кәлмирди. Она көрә дә гадынлар Оғуз әскәрини аралыға алыб онунла әлағәјә кирмәк арзусунда олдугларыны билдирдиләр вә һәммин әскәри мұкафат оларәг Ит-Баракын арвадынын јанына кәтирдиләр. Бу арвад гадынларын јашча эн бөјүјү иди. Әскәрлә сөһбәт, бағлашма гадынын чох хошуна кәлди, чүнки әри илә әлағәдә олмасы она хәјли гәм-гүссә кәтирирди. Ит-Баракын арвады етирас вә севкидән рәғбәтини Оғуза билдирди вә кизлине чапар көндәрәрәк она бу сөзләри чатдырды: «Әкәр дүшмәни јапыб онун өлкәсини әлә кечирмәк истәјирсизсә белә етмәлисиниз. Дәмир-

168771

дән чыхынтылары олан мых назырлајын. Гој сизин һәр бир әскәр онларын бир хејлисини күрәјинә бағласын, дөјүш кедәндә исә дүшмәнин арасына сәпәләсин. Һәммин мыхлар сизин атларынызын ајағына хәтәр кәтирмәмәк үчүн атларыныза јахшы наллар дүзәлтмә-лисиниз. Бундан башга дүшмәнләринизин үзләринин кәнарлары, бурунлары ачыг вә жапышгансыздыр. Она көрә дә охларынызы һәм-мин јерләрә тушламалысыз. Оғуз бу сөзләри ешидәндә хејли се-винди вә разы галды. Бу ики чај арасы онун үчүн дајаначаг јери олду. Гајыглар дүзәдилди вә кишиләрин ән көзәлләрини сечиб һәммин гадынларын јанына көндәрдиләр. Бу елчиләрә гадынлар әлләриндән кәлән бүтүн көмәји едирдиләр, онлар да көрәк олан нә вардыса топлајыб она чатдырырдылар. Бу гадынларын бә'зиси севкинин күчүндән һәммин кишиләрә гошулуб кетдиләр. Һәммин өлкә бу јолла алынды.

Он једди ил бурада галыб Оғуз раһатланды. О өз ордусуну саһмана салды вә онларын силаһларыны тәзәләди. Бу вахт әр-зиндә ушаглар јеткинләшдиләр. Оғузун бир гадындан (хатун) дөрд оғлу олду, онлар да бөјүјүб боја-баша чатдылар.

Оғуз ордусунда бир бојлу гадын варды. Дөјүшдә өлдүрүлмүш бир әскәрин арвады иди. Бу дөјүшүн баш вердији јердә һәммин гадынын доғуш вахты кәлиб чатды. Јахынлыгда ичи коғуш бир ағач битмишди вә һәммин гадын өз ушағыны бу ағач коғушунда дүңјаја кәтирди.

Ушағы Оғузун јанына кәтирәндә бу әһвалаты данышдылар вә Оғуз ону Гыпчаг адландырды [чүнки Гыпчаг ады кабук (азәрбај-чанча ағач габығы) сөзүндән дүзәдилмишдир. Түрк дилиндә ичи чүрүк вә бош ағачы белә адландырырлар. Башга түркләрин дедикләринә көрә, бүтүн гыпчаг гәбиләләри һәммин Гыпчағын тө-рәмәләриди].

Кыл-Баракы тутандан сонра Оғуз орада даһа ики ил галды вә һамыны өзүнә табе еләди. Лакин бир дәфә о, јахынлыгдакы Га-ранлыг өлкә үзәринә јериди.

Оғузун гаранлыг өлкәјә³² јүрүшү вә һәммин өлкәнин вәзијјәти

Оғуз Гара Хулунун, јә'ни Гаранлыг өлкәнин сәрһәддинә кәлиб чатанда о гәдәр зүлмәт иди ки, ораја јол тапмаг чәтин иди. Оғуз өз јахынлары вә ағыллы адамларла мәсләһәтләшсә дә, бир нәтичә вермәди.

Гара Сүлүк белә чәтин ишләрдән һәммишә чыхыш јолу тапан атасынын јанына јолланды. О, дүшдүкләри бу ағыр вәзијјәти ата-сына данышды. Јуш Хоча деди: «дөрд гулунлу мадјан вә доғуз годуглу ешшәк ајырыб адамлары миндириң. Гаранлыг өлкәнин киришиндә әввәл гулунларла годуглары бағлајын. Гој онлар га-

ранлыға кириб өзләринә лазым олан гәдәр кетсинләр. Елә ки, мадјанларла ешшәкләр кери гајытмаға башлајачаглар, өз балала-рына олан севки вә онларын гохусу онлары кәтириб чыхарачаг, беләликлә адамлар да сағ-саламат гајыдачаглар».³³

Гара Сүлүк бүтүн бунлары Оғуза данышды. Бу јол Оғузун хошуна кәлди вә ону гәбул етди. Јуш Хочанын мәсләһәти илә он-лар гаранлыға кирдиләр вә үч күн үч кечә зүлмәт ичиндә јол кет-диләр. Бир мүддәтдән сонра сағдан вә солдан сәсләр ешидилди: «Ким бу зүлмәтдә бир шеј тапыб өзүнә көтүрсә бајыра чыхан ки-ми бунун пешманчылығыны чәкәчәк, амма бир шеј көтүрмәјән дә пешман олачаг».

Кедәнләрин чоху өзләри илә һеч нә көтүрмәди. Амма бә'зилә-ри хырда-пара шејләр көтүрмүшдүләр. Мадајанларын көмәји илә зүлмәтдән чыханда көрдүләр ки, көтүрдүкләри шејләр гијмәтли даш-гаш имиш. Она көрә аз көтүрәнләр дә пешман олду, һеч кө-түрмәјәнләр дә.³⁴

Оғуз бурадан учсуз-бучагсыз сәһра өлкәсинә јолланды.³⁵ Бу өлкә Кыл-Баракла Атилиң³⁶ арасында иди. Оғуз онларла дөјү-шүб онларын һакимини өлдүрдү.

Өлкә тутуландан сонра үч ил орада галыб гајда-ганун јарат-ды. Бач-хәрач вә шихнә³⁷ тәјин едиләр. Бурадан онлар Хәзәр Дәрбәндиңә сары көчдүләр.

Һәммин јерләрә кәлиб чатанда Јуш Гоча оғлу Гара Сүлүјә деди: «Бир дәфә бизим ордумуз дармадағын едилиб пәрән дүшмүшдү. Бу хәбәр достлара да, дүшмәнләрә дә чатмышды. Она көрә дә биз бурадан өз јерләримизә јүзә гәдәр сүвари көндөрмәлијик. Онлар бизимкиләрә хәбәр апармалыдырлар ки, сағ-саламатыг, гәләбәләримиз барәдә билдирмәлидирләр ки, бизим гәбиләдаш-ларымыз, әскәрләримиз ганадланыб шадлансынлар, дүшмәнләри-миз исә мәнв едилиб лә'нәтләндирилсинләр. Бу сүвариләр әлә кечирдијимиз вар-јатырын һамысыны ора апармалыдырлар ки, бизим ад-санымыз көјләрә учалсын».

Гара Сүлүк бүтүн бунлары Оғуза данышды. Кәләчәкдә бу ишдән газаначаглары хејири көтүр-гој едәндән сонра Оғуз деји-ләнләрлә разылашды вә Гара Сүлүјү мүкафатландырага она өз палтарыны бағышлады. Јүз нәфәр канглы сүварисинә бу мүһүм иши тапшыран Оғуз өзүнүн бүтүн вар-јатырыны онлара верди вә арабаларда (канглы) јола салды.

[Индикји јарлыг вә пајыза]³⁸ әвәзинә Оғузун заманында гы-зыл учлу охлар, бир дә јайлар варды (592 б). Оғуз өзүнүн шәкси нишанәси кими һәммин сүвариләрә гызыл учлу ики охуну вә јай верди. Канглыларын кәлдикләри һәр вилајәтдә адамлар һәммин нишанәләри көрүб онлара гајғы вә һөрмәт көстәрир, һәм өзлә-рини, һәм дә һејванларыны әрзагла, отла вә ичмәли су илә тә'мин едирдиләр (алафа, улуфа).³⁹

Һәм ин кангыларынын башында Бармаклуг Чосун Биллик⁴⁰ дурурду. Огуз онлара эвр етди ки, о, гајыдана гедер евини, хэзи-нэсини, мал-дөвлэтини вэ һэрэмханасыны горусунлар.⁴¹

Онлары јола саландан сонра Огуз бурада једди күн дэ галды, сонра Дербэнд тэрэфэ көч етди. Буранын адамлары сојгунчу вэ гулдур идилэр. Онлар јоллары кэсир, јолчулары эзијјэтэ салыр-дылар. Онлар Огуз эскэрлэринин бир чохунун атыны огурламыш-дылар. Огуз Гара Сүлүјү чагырды вэ она эвр етди: «Бура чох дар вэ чэтин кечилэн бир јердир. Бизи бура сэн кэтирмисэн. Бу-рада исэ бу гедер сојгунчу вар. Бэс биз нэ едэк? Бир јан дэниздир, о бири јан уча дағлар?»

Гара Сүлүк мэслэхэт үчүн атасына үз тутду вэ гоча она белэ деди: «Дербэнд этрафындакы экилиб шумланмыш чөллэрин һамы-сыны башдан-баша топлајыб мәнв етмэјэ чалышмаг лазымдыр. Бу вилајет чох дарысгал бир јердэди: бир тэрэфдэн дэниз, о бири тэрэфиндэн дағ олдуғундан вилајэтин эһалиси баш эјмэјэ мачбур олана гедер бүтүн эмэлијјатлары бу шәһэрин этрафында давам етирмэк лазымдыр».

Гара Сүлүк бу сөһбэти Огуза чатдырды. Огуз онун дедиклэ-риндэн разы галды вэ онлар һәм ин вилајэти башдан-баша чапыб таладылар. Огузун эскэрлэри јайдан кэлэн илин јазына гедер бу-рада галыб шәһэри мүнәсирэдэ сахладылар.

Иши белэ көрэн Дербэнд чамааты чыхылмаз вэзијјэти анла-јыб чакнашмаја дүшдү. Јығышыб мэслэхэтлэшдилэр. Огузун ја-хынлыгда тутдуғу шәһэрлэр көз габағында иди. Чох күчлү Кыл-Баракын башына кэлэнлэри дэ ешитмишдилэр.

Сэккиз ајлыг мүнәсирэдэн сонра сүлһ бағламаг үчүн онлар Огузун јанына кэлдилэр. Өзлэри илэ һэдијјэ олараг доггуз кәһэр ат кэтирдилэр вэ ил олдулар. Кэлэнлэри көрүб о деди: «Онлар-дан сорушун: ахы бизим бура кэлмэјимиздэн аз вахт кечмэјиб. Бэс нэ үчүн сиз јанымыза кэлмэјиб итаэтсизлик вэ үсјан јолуну сечдиниз?» Онлар белэ чаваб вердилэр: «Бизим арамызда ағыл-лылардан башга ағылсызлар да вар. Бу вахта гедер биз һәм ин ағылсызлара гулаг асырдыг, она көрө кэлмэдик вэ билирик ки, сөһв иш көрмүшүк. Инди исэ диггэтимизи ағыллы адамлар чэкиб, онлар бизэ мэслэхэт вердилэр, биз дэ бојун эјмэјин кэрәклијини анлајыб сизэ ағыз ачмаг гэрарына кэлдик».

Огуз деди: «Бир һалда ки, сиз өз күнаһынызы киши кими бојунуза алырсыныз, бу һэрәкэтинизи сизэ бағышлајырам. Ан-чаг (сизин адамлар) мәним ики ајғырымы апарыблар. Онлардан биринин ады Ирак-Кулдур. О, Арыклы Ирак кулун атларына бәнзэјир. О биринин ады Сүт ағдыр. О рәнкинин ағлыгына көрө Сүт кулун атларына бәнзэјир. Бу ат чох гачаған, һәм дэ көзэл иди. Мән сизин күнаһларынызы бағышласам да, бу дедијим атлар

Огузун атасы вэ әмилэри илэ вуршмасы

Ики тәкэрли араба рәсми

Оғуз ва Дәмәшг елчиләри

Оғуз ва Дәмәшг елчиләри

гајтарылмајынча сизин һеч биринизи бурадан сағ-саламат бурахан дејиләм».

Онлар апарылан атларын һамысыны тапдылар, амма бу атларын јерини билән олмады. Оғуз бу ики ата чох өјрәшмишди, она көрә дә ајағыны дирәјиб онлары кери истәјирди. Онлар Оғуздан мөһләт истәдиләр.

Оғуз бурада бир ај да галды. Атлары тапмағ үчүн өлкәнни һәр јеринә адамлар көндәрилди. Нәһајәт, һәмин атлары тапыб, Оғуза јетирдиләр.⁴² Атларыны көрән Оғуз хејли севинди, хон рефтары илә дәрбәндлиләри өзүнә јахынлашдырды.

Оғуз онлара хишнә тә'ин етди ки, о һәм халгы горусун, һәм дә бач-хәрач јығсын. Өзү исә Ширвана вә Шамаһыја јолланды.

Оғузун Ширвана вә Шамаһыја елчиләр көндәрмәси

Дәрбәнд вилајәтиндәки ишләрини баша чатдырыб, о өз елчиләри илә Ширван вә Шамаһыја белә бир хәбәр көндәрди: «Сиз јәгин ки, бизим бу өлкәләрә кәлдијимизи артыг ешитмисиниз. Кәлдијимиз бүтүн өлкәләрдә бизим әмрләримиз јеринә јетирлиб. Јолумузун үстүндә јәнмәдијимиз бир өлкә, гаршымызда баш әјиб итаәт көстәрмәјән бир һөкмдар галмајыб. Әкәр сиз өз хошунузла бизимлә бир ил олмағ истәјирсинизсә, бизә бојун әјдијинизи өз чавабыңызда билдирмәлисиниз. Јох, әкәр бојун әјмәјиб мугавимәт көстәрмәкдә инад етсәниз онда саваша һазырлашын. Биз өз елчиләримизин ардынча һәмин анда кәләчәјик».

Хәбәр онлара чатан кими Оғузун елчисинә һәр чүр гуллуғ көстәрдиләр. Итаәт вә мүт'илик јолуну тутарағ доғгуз кәһәр ат һәдијјә көндәрдиләр.

Оғузу гаршыламағ үчүн шәһәр кәнарына чыхдылар вә ону көрән кими адәт үзрә итаәт көстәрдиләр.

Оғуз Шамаһыја чатды вә орада он дәрд күн галды. Бу күнләр әрзиндә Шабаран (Шабран⁴³) чамааты хәзинәјә бач-хәрач верди. Амма Шамаһы чамааты бач-хәрач вермәји кечикдирирди. Онлар әмин-аманлығ јолундан үз дөндәрәрәк јенә дүшмәнчилик јолуна гәдәм гојдулар вә мугавимәт көстәрдиләр. Буну көрән Оғуз әмр етди ки, һәр дөјүшчү бир гучағ одун кәтириб Шамаһы дарвазасынын јанында гојсун. Һәр дөјүшчү бир гучағ одун кәтирди, онлары бир јерә јығыб јандырдылар.

Шәһәрин дарвазасы вә диварлары дәһшәтли од ичиндә иди. Дөјүшә кириб шәһәри тутдулар, гарәт етдиләр. Гарәт вахты шамаһылыларын арвад-ушағларыны әлә кечириб өзләрилә апардылар.

Шамаһылылар өз күнаһларыны бојунларына алдылар вә шәһәрин әсилзадәләри икинчи дәфә Оғузун јанына кәлиб бағышланмағ диләдиләр. Сөзләшдиләр ки, әкәр онлар үстләринә дүшән бач-

хәрач версәләр вә бир дә һеч вахт, һеч бир вәһлә дүшмәнчилик вә дикбашлыг етмәсәләр өз арвад-ушагларыны керн алачаглар. Лакин онларын чыхылмаз вә кәдәрли вәзијјәтини көрән Оғузун јазыгы кәлди вә арвад-ушагларыны онлара гајтарды. Оғуз онлардан бач-хәрач алды, бура шихнә тәјин едиб, орадан Арран вә Муғана⁴⁴ тәрәф јолланды. (593 а).

Оғузун Арран вә Муған тәрәфә јүрүшү

Оғуз Ширвандан чыхыб Арран вә Муғана јетишәндә јәј иди. Гава чох исти иди вә бу истидән орада галмаг мүмкүн дејилди. Бу сәбәбдән онлар јәјләга кетмәји гәрара алдылар. Белә дејирдиләр ки, гыш кәләндә јәјлагдан ениб јенә бу вилајәтләри тутуб талан едәрик.

Јәј ајларында онлар бу вилајәтләрин бүтүн јәјлагларыны Сабалан⁴⁵, Алатаг вә Ағдибернә⁴⁶ гәдәр бүтүн дағлыг јерләрини әлә кечирдиләр. Дејиләнә көрә Алатаг адыны вә Сабалан адыны да онлар вермишләр. Түрк дилиндә «мејдана кәлән», «дикәлән», бир шејә сабалан дејилир.

Јәјлагда олдуғлары мүддәтдә онлар орада јерләшән бүтүн өлкәләри тутуб өзләринә табе етдиләр. Онлар Азәрбајчан вилајәтини дә тутдулар. (Оғуз) Өз хусуси атларыны (јем үчүн) Учанын⁴⁷ кениш вә көзәл отлагларына бурахды.

Орада олдуғлары вахт о, әмр еләди ки, тәпә јаратмаг үчүн һәрә әтәјиндә торпаг кәтирсин вә ону бир јерә төксүн. Әввәл о өзү әтәјиндә торпаг кәтириб төкдү. Буну о өзү етдији үчүн бүтүн дејүшчүләр дә онун кими бир әтәк торпаг кәтириб төкдүләр. Бөјүк бир тәпә дүзәлди вә адыны Азәрбајган гојдулар.

«Азәр» түркчә уча демәкдир, «бајган» варлыларын, бөјүкләрин јери мәнәсыны верир. [Бу өлкә белә адла танынды вә елә буна көрә дә бу күн Азәрбајчан адланыр]⁴⁸.

Һәмнн јәји Оғуз Аладағдакы јәјлагда кечирди. Орадан Бағдад, Күрчүстан, Дијарбәкр⁴⁹ вә Ракка тәрәфә елчиләр көндәриб хәбәр верди ки, оралара кәләчәк. Буну ила билмәк истәјирди ки, онун кәлиши хәбәри онлара чатыбмы вә онлар буна нечә чаваб верәчәкләр. Әкәр онлар (баш әјиб) ил олуб һәр ил веркиләри динмәзчә хәзинәјә версәләр —чох көзәл. (Бу һалда) дејүшчүләр ораја кетмәзләр. Јох әкәр Оғузун истәјинә ујғун чаваб вермәсәләр, онлары әјмәк үчүн јүрүшә башлајачаг.

Бу өлкәләрә елчи көндәрәндән сонра гышламаг үчүн Арран вә Муған тәрәфә јолланды. Күр вә Араз чајлары арасында өзүнә јурд, гәраркаһ сечди вә гышы орада кечирди. О, өлкәнин бүтүн әһалисини ил етди, бојун әјмәјәнләри исә гарәт етди (јағмалады).

Јаз кәлинчә мүхтәлиф өлкәләрин һөкмдарларына вә султанларына көндәрдији елчиләр керн дөндүләр. Дијарбәкр, Ракка вә

Бағдада көндәрилән елчиләр хәбәр вердиләр ки, бу өлкәләрин һакими Оғузун баш вермиш чәтинликләрә көрә Арран тәрәфә гајтдығыны зәнн едәрәк белә чаваб вермишләр ки, «Гој һәлә Оғуз гајытсын, биз бахарыг — ворушарыг јохса ил оларыг. Онда чаваб верәрик». Күрчүләр исә елчиләрә белә чаваб вермишдиләр. «Биз дејүшә һазырыг, ворушачајыг».

Оғуз габагчадан бир адам көндәриб күрчүләрә хәбәр верди ки, дурмадан үзәринизә һүчүм етмәлијәм. Ајыг вә хәбәрдар олун ки, сонра Оғузун гәфләтән, хәбәр вермәдән үзәринизә кәлдијини демәјесиниз. Өзүнүз дејүш-саваш јерини тәјин един вә һазыр олун, биз кәлирик.

Баһарын кәлишинә гәдәр атлар јахшы јемләндиләр вә Оғуз Күрчүстанга јүрүш етди. Күрчүстанын һүдудларына јахынлашаркән о, көрдү ки, күрчүләр үч—дөрд күнлүк јол ирәли кәлмиш вә дејүшә һазыр вәзијјәтдә дурмушдулар. О саат онлар сәф дүзүлдүләр вә дәрһал дејүшә (саваша) башладылар. Оғуз ордусу галиб кәлди. Ики күн ики кечә сүрән дејүшдән сонра күрчүләр гачмаға мәчбур олдулар.

Даһа сонра күрчүләр јенә топланараг воруша башладылар, амма дөзә билмәјиб гачдылар. Онда күрчүләрин бөјүкләри анладылар ки, Оғузун ордусуна гаршы дајанмаг күчүндә дејилләр вә онун јанына кәлиб табе олдулар (ил олдулар). Онлар горхуб гачмыш адамлары топламаг үчүн дөрд тәрәфә мәктуб вә фәрманлар көндәрмәји кәрәк билдиләр (төвсији етдиләр) вә верки вермәји бојунларына көтүрдүләр.

Оғуз бир ај он беш күн Күрчүстанда галды. Кәлән јәј мөвсүмүндә Аладаға кетди.

Аладағда бир нечә күн галмышды ки, күрчүләрин верки вермәкдән бојун гачырдығлары, Оғузун шихнәсини өз өлкәләриндән говдуғлары хәбәри кәлди. Онлар (јенә) дүшмән олдулар.

Буну ешидән Оғуз өз алты оғлуну јанына чағырыб онлара леди: «Мән онлары (күрчүләри) өјрәндим, көрдүм вә онларын нечә халг олдуғларыны чох көзәл анладым. Онлар биринчи һәмләдән артыг дөзә билмәјәчәкләр. Онлара гаршы бөјүк бир орду көндәрмәјә вә мәним дә ораја кетмәјимә кәрәк (лүзүм) јохдур». О һәр оғлуна ики јүз дејүшчү гошуб воруша көндәрди. Күрчүләр Оғузун ораја јетишән оғуллары илә ворушдуларса да, Оғузун оғуллары онлары јениб тармар етдиләр.

Бундан дәрһал сонра аталары Оғуздан елчи кәлиб онун бујругуну јетирди ки, бу јәј онлар күрчүләрдән бүтүн орду үчүн әрзаг вә кејим јығсынлар.

Бу хәбәр онлара чатынча таланы күчләндирдиләр. Чохлу әрзаг топлајыб, ону аталарына јетирдиләр. Онлар күрчүләрә хусуси шихнә тәјин етдиләр, веркинин мигдарыны тәјин етдиләр вә јенидән Аладаға дөндүләр.

Онлар көзэл ишләр көрдүкләриндән Оғуз онлара өз разылығыны билдирди вә деди: «Мәним сағлығымда белә бөјүк вә кәрәкли ишләр көрүб адынызы бәлләндирмәјиниз көстәрир ки, мән өләндән сонра сиз мәним јерими тутмаға лајигсиниз».

Сонра елчиләр көндәриб ғышлағлардакы бүтүн дөјүшчүләри топламағы вә Күрдүстана јеритмәји бујурду.

Оғузун Күрдүстан јолу илә Дијарбәкр вә Шама⁵⁰ јүрүшү

(593 б) Оғуз өз ордусуну топлadyдан сонра Күрдүстана үз тутду вә үч ил Күрдүстан дағларында галды. Бу дағлары гулдурлардан тәмизләди вә о тәрәпләри бүтүнлүклә талады. О, шәһәрлиләри, сәһра сакинләрини өз тәрәфинә чәкди вә онлара верки тәјин етди. Бурадан о Дијарбәкр тәрәфә јолланды. Ирбил, Бағдад, Мосул⁵¹ кими вилајәтләрдән онун јанына танынмыш адамлар кәлди, ил олдулар вә Оғуза лајиг һәдијјәләр вә бәхшишләр кәтирдиләр.

Бу ғыш мөвсүмүнү Дәчлә чајынын саһилиндә кечирди. Баһар кәлинчә. Шам тәрәфә јериди вә өз алты оғлуну манкала (габагча) көндәрди вә өзү дә онларын ардынча јола дүшдү. Онун оғуллары Раккаја⁵² чатанда шәһәрин көркәмли адамлары онлары гаршыламаға чыхдылар. Оғуз оғулларынын ардынча кәлдији үчүн онлар бу адамлары онун гуллуғуна көндәрдиләр. Онлар Оғузун гуллуғуна кәлдиләр вә Оғуз онлары јахшы гаршылады. Шихнә тәјин едиб онларын шәһәринә көндәрди. Оғуз бу өлкәдә һараја кедирдисә, орада әһали өз истәјилә ил олурду. Тәкчә түркләрин Антак Шәһр⁵³ адландырдығлары вә үч јүз алты гапысы олан Антакија шәһәри тәрслик едиб мүгавимәт көстәрди. Нәтичәдә бир ил ворушдулар вә бир илдән сонра шәһәри алдылар.

Оғуз шәһәрә кирди, ғызылдан тахт гуруб үзәриндә отурду. Оғуз онунла кәлмиш дохсан минлик гошуну арвад-ушағлары илә шәһәрдә јерләшдирди.

Сонра Мисир вә Дәмәшгә елчиләр көндәриб ораја кәләчәјини билдирди. Һәр елчијә јүз нәфәр гошду. Даһа сонра Оғуз өз ордусунун һәр алајындан јүз әскәр ајырыб онлары өз алты оғлу илә Тәкфур⁵⁴ ханын јанына көндәрди (ону бу күн Тәкфур адландырырғ). Оғузун оғуллары о јерләрә јахынлашанда Тәкфур Оғузун ордусунун вәзијјәти барәдә мәлүмат топламағ үчүн ораја адам көндәрди. Онларын адәт вә гајдаларына көрә елчи кими кәләләрә тохунмазды? Оғузун оғуллары Тәкфурун көндәрдикләри елчиләри көрәндә онларла данышдылар. Елчиләр кери гајыданда, онлар (оғуллар) да өз елчиләрини онлара гошуб, Тәкфурун јанына көндәриб билдирдиләр ки, «Атамыз Оғуз бизи манкалада (авангард) доггуз минлик гошунла көндәрди, өзү архада арјер-

гарда (кечәлә)⁵⁵ кәлир. Әкәр биз билсәк кы, сиз ил олуб, һәр ил хәзинәјә верки көндәрәчәксиз, биз сизә һүчум етмәрик. Јох әкәр саваш истәсәниз һәр һансы бир јер сечиб, бизимлә ворушмағ үчүн ораја кедин.

Алты оғулдан ән бөјүјүнүн ады Күн иди, јәни Күнәш, икинчисинин ады Ај, јәни ај (mah), үчүнчүсүнүн ады Јулдуз, јәни улдуз (сетарә), дөрдүнчүсүнүн ады Көк, јәни көј (асеман), бешинчисинин ады Тағ — јәни дағ (kuh) вә алтынчысынын ады Дәниз, јәни дәниз (дәрја) иди.

Оғуллары елчиләри Тәкфурун һүзуруна кәләндә онлара деди: «Сабаһ биз филан јердә ворушачағығ».

Ертәси күн ораја кедиб ворушдулар вә Тәкфуру басдылар. Тәкфурун дөјүшчүләриндән чоһу ғырылды. Онлар ики күн ики кечә та Тәкфурун өлкәсинә вә шәһәринә кими онлары изләдиләр.

Онлар шәһәрин диварларына чатанда, оранын чамааты өз араларында гәрарлашыб Тәкфуру тутдулар вә ону Оғузун оғулларына вердиләр. Онлар исә Тәкфуру јетмиш әскәрлә Антакија Оғуз-ағанын һүзуруна көндәрдиләр.

Оғузун оғуллары пајтахта вә бүтүн өлкәјә әл кәздирдиләр, лакин талана вә адамларын ғырылмасына јол вермәдиләр.

Оғузун оғуллары шәһәрдән чыхдылар вә онун кәнарында јерләшдиләр⁵⁶. Елчи көндәриб аталары Оғуздан хәбәр алдылар: «Әкәр сән Тәкфуру өлдүрмәк гәрарындасанса, онда бизә әмр ет, өлкәсини (онун) гарәт едәк, верки вә хәзинә көндәрәк. Бунун үчүн бир ишарән бәсдир. Јох әкәр ону бағышлајыб, ганыны төкмәкдән әл чәкирсәнсә, ону өлкәсини идарә етмәк үчүн гајтар. Әкәр она һакимијјәт вермәк истәсән, хәзинәјә верәчәји пул вә веркини тәјин едиб, ону кери көндәр. Бу јолла биз халғын инамыны газанарығ вә өзүмүзә табе едәрик.»

Һәмин елчиләр Тәкфуру Оғузун гуллуғуна кәтирәндә, Оғуз јенә дә ону дөјүшүн кедиши барәдә вә оғуллары илә онун арасында баш верәнләр һагда јенидән сорғу-суал етди.

Тәкфур һәр бир шеј һагғында әввәлдән ахырадәк јерли-ја-тағлы данышды. Дөјүш һагда Тәкфурун ордусунун дағылмасы һагда, Оғузун оғулларынын онлары пајтахтадәк изләмәләри һагда, шәһәр бөјүкләринин Тәкфуру тутуб она вермәләри һагда.

Тәкфур өз сәһбәтини гургаранда Оғуз ондан сорушду ки, онун оғуллары өлкәни гарәт едибләрми? Тәкфур билдирди ки, онларын шәһәри гарәт етмәләрини көрмәјиб: «Мән билирәм ки, мән орада олдуғум вахт онлар өлкәни гарәт етмәмишдиләр вә шәһәр кәнарындакы сәһрада галырдылар».

Оғулларынын онун сөзләринә диггәтлә јанашыб шәһәри гарәт етмәмәләри Оғузу севиндирди. Әлләрини синәсинә гојуб үзүнү Таһрија тутду вә өвладларынын сөзүндән чыхмадығларына, аталарынын јерини тутмаға лајиг-олдуғларына шүкр етди.

Ешитдиклери Огузун үрөјиндөн олдуғу үчүн Тәкфура деди: «Сән эввөл мәнә табе олмадынса да, мәнә гаршы чыхдынса да, һәтта бизимлә савашдынса да, мән јенә сәнин күнаһыны бағышлајырам. Мән сәни өз өлкәни идарә етмәјә көндәрирәм вә сәнә һакимийјәт верирәм, амма бундан сонра ачыг гәлбә, тәмиз үрәклә итаәт един, Мән һарада олсам ораја һәр ил верки вә пул көндәрмәлисиниз».

Бу сөзләри ешидән Тәкфур разылыгла баш әјди, итаәт шәртләрини гәбул едиб чавабында деди: «Бүтүн өлкәләр вә мәмләкәтләр сәнин һакимийјәтинә, сәнин ирадәнә табедир. Минләрлә мәним кимиләр, мөндән дә јахшылар сәнә табедирләр. Сәнин һөкмүнә гаршы гојмаға мәним кимисинин гүдрәти вә күчү јохдур. Һәр нә бујурсан, бојун әјәр, табе оларам. Әкәр Оғуз мәрһәмәт көстәриб мәни бағышларса, гулагларыма гуллуғ һалгасы кечирәр вә һәр ил сәнә верки, пул көндәрәр, бу сарајын итаәткар гулу оларам вә аллаһ гојса, мәним тәрәфимдән һеч бир јанлым олмаз».

— Бу сөһбәт битдикдән сонра Оғуз Тәкфурдан Фирәнк вә Рум өлкәсинин вәзијјәти, онларын ордулары, јашадығлары јерләр барәдә (594 а) һансы јолла орду көндәриб о өлкәләри тута биләчәји барәдә сорушду. Тәкфур чаваб верди: Фирәнк өлкәсини белә тутмағ олар: Оғуз бурадан онлара елчиләрлә һәдијјә (бөләк) вә гијмәтли палтарлар көндәрмәли, онларын әјанларынын рәғбәтини газанмалы вә верки вермәләрини билдирмәлидир. Мән дә бу һагда онлара кизли јазарам вә өз елчими ораја көндәрәрәм. Мән онлара ајдынлашдырарам ки, бу гәбилә чох күчлүдүр. Күнәш доғандан бу өлкәјә гәдәр һәр јери өзләринә табе етмишләр вә һеч бир чанлы онларын күчүнә гаршы дура билмәз. Иш саваша чатмаса, сиз бојун әјиб чохлу инсан гырғынына јол вермәсәни, өлкә дә талан едилмәсә, јахшы олмазмы? Өзүнүзә веркинин мигдарыны мүәјјәнләшдириб илбил едәјин. Онлар бунула разылашыб, верки вермәјә разылашачағлар. Онлара гаршы орду көндәрмәк дә кәрәк олмајачағ. Рум өлкәсинин вәзијјәтинә кәлинчә онларын ғышлаглары дәнизин јахынлығында јерләшир, оралар исә чох исти олур. Сән белә һәрәкәт етмәлисэн: онлар ғышлаглара кедәчәкләр, вахт јетишәндә исә кери — јайлаглара гајытмағ истәјәчәкләр. Онлар јайлаға дөнәнә гәдәр сәнин әскәрләрин јайлаға кәлиб оралары тутмалы вә онлара ғышлагдан чыхмаға имкан вермәмәлидир. Истидән, милчәкләрин әлиндән—ғышлагда галмағ мүмкүн олмајачағ, онлар күчсүзләшиб, ил олмаға мәчбур олачағлар.

Тәкфурун бу дүшүнчәләри Оғуза ағыллы көрүндү вә ону кери, өз өлкәсинин пајтахтына көндәрди. Оунула кәлән елчиләрлә бирликдә Тәкфуру өз мәмләкәтинә чатдырыб падшаһлығ тахтына отуртмағ үчүн әллидән артыг атлы көндәрди. Өз оғулларына

да орду илә бирликдә дөнмәләрини бујурду. Оғузун оғуллары аталарынын һүзуруна кәлдиләр.

Тәкфур Оғуза чохлу вар-јатыр көндәрди. Өз пајтахтында отуруб белинә гуллуғ кәмәрини бағлады. Тәкфурун мәмләкәти Оғуза табе оландан сонра, о Фирәнк вә Рум өлкәсинә јолланмағы гәрара алды.

Оғузун өз оғулларыны орду илә Фирәнк вә Рум тәрәфә јолламасы

Тәкфур ил олдуғдан вә Фирәнк вә Рум өлкәсинин вәзијјәти бәлли олдуғдан сонра Оғуз өзүнүн үч оғлуну — Кејү, Јулдузу вә Тәнгизи доғгуз мин дөјүшчү илә Рум тәрәфә көндәрди. Дикәр үч оғлуну — Ајы, Күнү, Тағы дикәр доғгуз мин әскәрлә Фирәнк тәрәфә јоллады.

Дәниз саһилиндә⁵⁷ дүшәркә салмағы, орада тагарын⁵⁸ вә улуфа вермәсини (ордуја) елчиләр тәјин едәрәк онлары гајыг илә Фирәнкә кечирмәји әмр етди.

Тәкфур онларла мүттәфиг олдуғундан вә итаәт кәмәрини белинә бағладығындан, Оғузун әмри илә онларын дүшәркәси үчүн дәниз кәнарында кәзәл бир јер ајырды. Онлара ујғун алафа вә улуфа ајырды, елчиләри исә Фирәнк тәрәфә көндәрди.

Елчиләр ораја кәлдикдә Оғузун гијмәтли палтарларыны кәтирдиләр вә оранын әјанларына кејиндирдиләр. Тәкфур хана кәлинчә, о ирәличәдән онлара өз елчисини көндәриб вәзијјәти хәбәр вермиш вә Оғузун сөзүнә гулаг асыб гәбул етмәләрини, онлара (түркләрә) бирләшмәләрини мәсләһәт көрдү, онлар да мүгавимәтсиз бојун әјдиләр. Буна чаваб оларағ онлара пул вә надир һәдијјәләр (танајк) көндәрдиләр.

Онлар Оғузун оғуллары илә көрүшүб ишләрини онларла һәлл етмәјә, пул, хәзинә вә надир һәдијјәләр вермәјә чәнд көстәрдиләр. Оғузун оғуллары буну гәбул етмәјиб дедиләр: «Сиз мүтләғ Оғузун гуллуғуна кетмәли, бизә кәтирдикләринизи она тәғдим етмәлисиниз. Веркини јалныз Оғуз өзү мүәјјәнләшдириб тәјин едә биләр. Биз гардашлара кәлинчә исә, орду илә бирликдә Оғуз әмр единчәјә гәдәр бурада галачағы. Һәләлик сиз кедин Оғузу көрүн, верки һагда онула данышар вә әкәр бизә дә кери дөнмәји әмр едәрсә, биз о дәм гајыдарыг.

Онлар Оғузун оғулларынын сөзләриндән дөнмәдикләрини көрүнчә кәтирдикләри пулу, малы вә хәзинәләри көтүрүб Оғузун һүзуруна јолландылар. Оғуз онларын кәлдикләрини билинчә дөјүшчүләрини јарағлы-јасағлы алај-алај дүздү вә сәһраја онлары гаршыламаға көндәрди. Фирәнкләр бу алајлары узағдан көрдүләр. Фирәнк өлкәсиндән кәлмиш бу дәстә (адам) Оғузун алај-алај ордусуну ики-үч дәфә көрүнчә ону олдуғундан даһа чох санды-

лар. Фирәнкдән кәлмиш бу бир дәстә Оғузун һүзуруна чатынча өз истәкләрини сөйләмәк истәди. Оғуз онлара деди: «Сиз көрдүңүз бу кичик дәстәни манкалы (авангард) олараг көндәрмишдим. Ордумун әсас һиссәси инди бурдадыр, кедиб көрә биләрсиниз. Әкәр бизә гаршы вуруша биләчәжинизи күман едирсинизсә, вурушаг. Јох әкәр бизә гаршы дурмаға күчүңүз чатмајачагса табе олмагдан вә илбәил (һәр ил) инанылмыш адамлар вә елчиләрлә бизим хәзинәмизә көндәрәчәжиниз веркинин, хәзинәнин мигдарыны тәјин етмәкдән башга чыхыш јолунуз јохдур. Гәти билмәлисиниз ки, мәним ордум сиз дүшүндүјүңүздән даһа бөјүкдүр. Әкәр су вә одла⁵⁹ бизим јолумузу кәсә биләчәжинизи дүшүңүрсүңүзсә, билмәлисиниз ки, биз кәлә-кәлә чох дәнизләр кечмишик. Беләликлә сизин чајларыңыз вә суларыңыз мәним әскәрләримин гаршысында һеч нәдир. Онлар атлары сала, гамчыны авара дөндәрәр, бир сал дүзәлдәрәк асанлыгла сулардан кечиб өлкәнизи алт-үст едәрләр».

Онлар буну ешидинчә Оғуза дедиләр: «Оғуз-аға, әмр един орду кери дөнсүн вә биздән верки јығмаг үчүн шихнә тәјин един».

Оғуз онлара деди: «Сиз ки, көңүллү олараг верки вермәји үзәринизә көтүрүрсүңүз. Тәкфур ханын јанында гојдугумуз шихнә сизә дә кифајәт едәр. Һәр ил веркини она чатдырын, о да мәнә јетирәр. Һәр ики ајдан бир сизин уругдан (гәбилә) јаныма бир адам кәлсин. Мән она хәләт вериб кери көндәрәчәјәм.

(594 б) Бу сөһбәт битдикдән вә веркинин мигдарыны тәјин етдикдән сонра онлары бу өлкәнин адәти илә јола салды (Оғуз).

Бу елчиләр бир башга вахт онун һүзуруна кәләрләрсә, Оғузун ордусунун күчүңү һисс етдирмәк үчүн Оғуз бу дәфәки маневрләри тәкрар етмәк әмрини верди.

Фирәнк елчиләри Оғузун ордусунун күчүңү вә сајыны көрүб өз өлкәләринә чатынча падшаһларына бу ордунун әзәмәтиндән данышдылар. Падшаһ бу вәзијәтдән чох нараһат олуб, истәр-чәстәмәз үзәринә дүшән веркини гәбул едиб итаәт вә гуллуғ кәмәрини белинә бағлады. Онлар Оғузун сәлтәнәт тахтында падшаһлыг етдији вахтта да, ондан сонракы оғуллары вә уругларынын (гәбиләдашлары) һакимијәти заманында да верки көндәрдиляр. Оғуз онлара гаршы чыханларла вурушурду⁶⁰.

Оғузун Рума кетмиш оғулларынын (дөјүшү) вә онларын Рум ордусу илә гаршылашмаларынын тәфсилаты

Оғузун орду илә Рума көндәрилмиш оғуллары ораја чатынча үч јердә румлуларла дөјүшмүш вә һәр үчүндә онлары басмышдылар. Ахырда Румун әјанлары онлара (түркләр) гаршы дурмагда күчсүз олдуғларыны анлајараг бир јерә топлашыб, бир-бирилә данышыб итаәт јолуну сечдиләр, бунунла да Оғузун оғулла-

рынын јанына кетдиләр. Һәр ил пул, хәзинә көндәрмәји өз үзәринә көтүрдүләр, Оғуза вә онун оғулларынын һәр биринә сечмә атлар бағышладылар. Оғузун оғуллары сорушдулар ки, «Нә үчүн сиз әввәлчәдән ил олуб бирләшмәдиниз? Бу һалда бу гәдәр инсан гырылмазды вә өлкә дә виран олмазды?»

Онлар чавабында дедиләр: «Сизинлә вурушанлар сәфәһләрдир. Бизә кәлинчә исә биз дүңјакөрмүш, онун ширинини, ачысыны дадымыш адамларыг. Бизим јаранмыш вәзијәтдән чыхыш јолумуз арамыздакы савашы дајандырмагдыр, бунун үчүн дә итаәт кәмәрини бағлајыб гуллуғ һалгасыны гулағымыза тахдыг. Бирликдә итаәт етмәјә гәрар вердик, гәбул едиб, етмәмәк сиздән асылдыр, һәр һалда, арамызда гәлбиндә ајры фикир дашыјан, дедијимизә гаршы чыхан бир кимсә јохдур».

Оғузун оғуллары онларын сөзләрини ешидинчә румлуларын тәмиз үрәклә Оғузун ордусуна ил олмаг истәдикләрини анладылар.

Оғузун оғуллары онлара дедиләр: «Бизим атамыз бизә әмр етмишдир ки, күнаһыны бојнуна алана аман вериләчәк (бағышланачаг), она һүчум олунмајачаг вә һеч бири чәзаландырылмајачаг. Биз дә атамызын сөзүндән чыхмајачагыг.

Өлкәнинин (кәнарында) әтрафында јерләшиб һеч бир вәһлә һеч бир чанлыја вә өлкәнизә бир хәтәр тохундурмајачагыг. Сиз дә бу арада әјанларынызы атамыз Оғуз ағанын һүзуруна елчилијә көндәрин. О, нә әмр едәрсә, бизим үчүн анчаг о бујуругдур.»

Бу адамлар бу сөзләрлә разылашдылар вә Оғузун оғуллары онлары, өз елчиләри илә бирликдә Оғузун јанына көндәрдиляр.

Оғуз онлары көрүңчә оғланларынын вәзијәти вә апардылары дөјүшүн кедиши һагда хәбәр алды. Онлар да билдикләрини јерли-јатаглы Оғуза сөйләдиләр. Оғуз онларын гәлбини алды вә һәр ил верәчәкләри веркинин мигдарыны гәрарлашдырды. Әскәрләрини фирәнкләрә нечә көстәрмишдисә, бир нечә дәфә дә бу елчиләрә көстәрди. Бу ордунун бөјүклүјү онларын гәлбини горху салды. Елчиләрә хәләт вериб кери гајтарды.

Оғузун оғуллары орду илә биркә өз аталарынын јанына гајтдылар.

Оғуз оғулларынын көзәл ишләр тутдуғларыны, онларда кәмиллик вә сәадәт нишанәләрини көрүңчә онларын шәрәфинә тој гуруб (ички долу) касыны дөврәсиндә отуранлара өтүрдү.

Һәр оғлуна гызыл тахт верди вә оғулларыны јүрүшләрдә мүшајәт едән әмирләрин һәр биринә дәјәрли хәләт кејиндирди. Бундан сонра оғулларыны вә әмирләри бир јерә јығыб сорушду. «Билирсинизми нијә оғулларыма гызыл тахт, сизләрә исә хәләт вердим?» Оғуллар вә әмирләр белә чаваб вердиләр: «Буну сән биздән даһа јахшы биләрсән». Оғуз деди: «Бир дәфә алты оғлуму

манкала (авангард) көндөриб Шам торпагына кэлдим. Онларын бүтүн жүксөк ишлерини көрдүм. Икинчи дөфө үч оғлуму фирэнк-лөр вә үчүнү дө Рум тәрәфә көндөрдим. Женә дө чох көзөл ишләр көрдүлөр. Онларын вә сизин сечдижиниз јол чох көзөлдир! Һәтта алынан өлкөләри гарәт етмәмәк һаггында вердијим әмримә вә көстәришимә ағылла-башла әмәл едибләр. Мәним сөзүмдән чыхмамышлар вә өз фикирләрини мәнә билдирдиләр. Бу сәбәбдән онлардан вә сиздән чох разыјам. Јахшы баша дүшдүм ки, онлар падшаһлыға, сиз исә әмирлијә лајигсиниз. Она көрә дө онлара гызыл тахт, сизләрә исә хәләт вердим».

Оғуз бүтүн ишләри гајдаја гојдугдан сонра үч ил даһа Антакија, Рум вә Фирәнкдә галыб орада ишләри гајдаја салды. Оғуз бу өлкөдә ишләри там гајдасына салдыгдан сонра орадан Дәмәшгә јериди.

Оғузун бүтүн ордусуја Дәмәшгә вә (онлары) ил етмәси

Оғуз Рум, Фирәнк вә Антакија өлкөләринин ишләрини гајдаја салдыгдан сонра орадан Дәмәшг тәрәфә јериди вә ораја јетишди. Дәмәшг әһли онунла вурушмаг истәјирди. Лакин Оғуз һеч дө бу фикирдә дејилди. Дәмәшгин әтрафына јахынлашыб үч күн орада галды вә дөјүшә кирмәди.

Оғулары ондан сорушдулар: «Дөјүшә кирмәмәјинин сәбәби нәдир?» Оғуз онлара белә чаваб верди: «Мәкәр билмирсинизми ки, Адәм әлејһиссәлам бу торпагда ујујур? Мән бу чәһәтдән һеј-рәтләндим вә дөјүшә башламаг үчүн теләсмәдим. Елчи дө көндәр-мәк истәмирәм, бахаг көрәк иш һараја кәлиб чыхачаг вә онлар нә етмәк истәјәчәкләр».

Сонрақы үч күндә Оғуз онларын јанына кимсәни көндәрмәди вә дөјүш һагда да һеч бир сөз сөјләмәди. Дәмәшглиләр (әһли) Оғузун јанына елчи көндәрдиләр. Елчи илә бәрәбәр она (595 а) он харвар⁶¹ (ешшәк јүкү) јај көндәрдиләр. Елчи кәлдикдән сонра сөзләрини сөјләдиләр. Оғуз хәбәр алды: «Сизин вә... кечикмәнин сәбәби нәдир? Мән артыг үч күндүр ки, бурадајам. Нә фикир-ләширдиниз ки, јаныма анчаг бу күн кәлмисиниз? Әкәр дөјүш-мәк нијјәтиндәсинизсә һәр һалда Антакија ордусундан күчлү дејилсиниз. Әскәрләрим һамысы бураја һәлә кәлмәдикләри үчүн там шәкилдә жығымаларыны көзләјирәм. Буна көрә дө сизин јаны-ныза һеч кими көндәрмирдим. Јахшы олар ки, кери гајдасыныз вә бөјүкләринизә вәзијјәти билдириб табе оласыныз. Биз Мисирә кетмәлијик вә бу сәбәбдән һеч сизинлә вурушмаг арзусунда дејиләм. Һәм дө сизинлә вурушмағы јерсиз һесаб едирәм. Сизә верки олараг јај вермәји тәјин едирәм вә јайдан башга сиздән бир шеј көзләмирәм».

Бу сөзләри ешидән елчи Дәмәшгә дөндү вә Оғуздан ешитдик-ләрини олдуғу кими әјан-әшрәфә чатдырды. Бу сөзләр онларын истәјинә ујғун кәлди вә буну гәбул етдиләр. Јүз харвар јај тоң-лајыб бир нечә мәшһур әрәб атыны да үстүнә кәлиб Оғузун һү-зуруна кәдиләр вә она тәгдим етдиләр, ил олуб бојун әдиләр.

Оғуз онларла мүләјим давранды вә деди: «Сизин өлкәниниз јајлары чох көзөлдир вә бизим ордумуз үчүн чох кәрәклидир. Кәтирдијиниз бүтүн јајлары әскәрләр арасында бөлүн. Һәрәјә үч јај верин. Әкәр һәрәјә үч јај чатарса, кәтирдијиниз јајлар бу ил үчүн бәс едәр. Инди исә Мисирин ешги илә сизи тәрк едирәм. Иншаллаһ гајыдандан сонра веркини истәјинизә ујғун мү-әјјәнләширәчәјәм».

Бундан сонра Оғуз бир ај да Дәмәшгдә галды. Бир ајдан сонра көч едиб ордусу илә Мисирә јүрүш етди (Мисир үзәринә јериди).

Оғузун Мисирә јүрүшү, ораја кәлиши вә (онлары) ил етмәси

Оғуз Дәмәшги табе етдикдән сонра Мисир дијарыны алмаг үчүн ораја јола дүшдү. Үч күн јол кетдикдән сонра бир јердә ики күн дајанды. Бүтүн ордуја әмр етди ки, һәр алај кечә ики-үч дөфә кери дөнсүн, сәһәр исә ирәлидәкиләри һаглајыб онларла бирләшсин. Белә маневр ордунун сајыны һәгигәтдә олдуғундан даһа чох көстәрирди. Бундан сонра Мисир нечә алачаглары вә нечә ил едәчәкләри һагда данышдылар.

Үч оғлуну доггуз мин дөјүшчү илә өндә көндәрди. Дикәр оғлуну доггуз мин дөјүшчү илә онларын ардынча көндәрди. Өзү онларын ардынча бөјүк бир орду илә јола дүшдү.

Өзүнүн һәрәкәт етдији күн елчиләринин һәрәсинә үч ат ве-риб Мисирә јола салды ки, онлар Мисирә көндәрдији оғуллары-нын һәр биринә нә гәдәр әскәр вердијини вә өзүнүн дө бөјүк бир орду илә онларын ардынча кәлдијини мисирлиләрә чатдырсынлар.

Елчиләр кетдикдән сонра о, Дәмәшгдә галды, оғулары исә ајрылан дөјүшчүләрлә јола дүшдүләр.

Оғуз гышы Дәмәшг вә Гута⁶² әтрафында вә (Јәрусәлим) Гүдс вә Хәлил⁶³ вилајәтләриндә кечирди. Бурада чамаат овла мәш-гул иди.

Дәмәшг әһли дө Мисирә өз елчисини көндәриб Оғузун орду-сунун нечә олдуғуну вә бу сәбәбдән дө вурушмағын онлар үчүн ачыначаглы олачағыны билдирдиләр. Бу хәбәр мисирлиләрә чох тәсир етди. Оғузун оғулары Мисир сәрһәдләринә чатынча өлкә-нин танынмыш адамлары онлары гаршыламаға чыхдылар. Онлар оғуллара бәхшишләр, дәјәрли әшјалар кәтирдиләр вә ил олуб бојун әдиләр. Хәзинәјә верки верәчәкләрини шәртләшидиләр вә

Оғузун оғуллары бир ил Мисирдә галдылар. Неч бир кәсә жүк олмамағы вә кимсәҗә саташмамағы дөјүшчүләринә бујурдулар. Гәрара алынды: узагда олдуғумуз үчүн һәр дәфә верки јығмағ үчүн бураја кәлә билмәрик. Үч илин веркисини габагчадан јыгмаға һазырлығ көрүн вә бизә верин. Беләликлә, алты илин веркисини ики дәфәҗә өдәјин.

Бу ил үч илин веркисини Мисирдән алдылар. Орду үчүн чохла мал јығарағ Оғузун әмри илә кери дөнүб аталарынын гуллуғуна кәлдиләр.

Оғуз Дәмәшг вилајәтиндә даһа бир ил галды вә бу мүддәтдә онларын веркиләринин мигдары бәлли олду.

Оғуз Адәм әлејһүссәламын мазарынын орада олдуғуну билдириндән Мәккә вә Мәдинәҗә елчи көндәриб орадан бир гәдәр торпағ кәтирмәји онлара әмр етди. Елчи ораја кедиб торпағ кәтирди. Оғуз бу торпагдан бир гәдәр көтүрүб бәдәнинә сүртдү вә танрыја шүкүрләр етди. Өз оғулларына вә әмирләрә деди: «Адәм торпагдан јаранмышды, сонда да торпағ олду. Биз дә торпағ олачағығ. Инсан нә гәдәр күчлү олурса-олсун, буну унутмамалы вә јахшылығ етмәли, писликдән узағ олмалыдыр».

Бундан сонра јазда Бәэлбәк⁶⁴ дағларына, сәрин јерләрә кедиб јајы кечирдиләр. Оғуз: «Јајын истисиндә Бағдада кетмәк мүмкүн дејил, бир гәдәр кечәр, һавалар сәринләјәндән сонра Бағдада⁶⁵ јолланарығ» — деди.

Бүтүн јајы орада галдылар вә һавалар сәринләјәндә Бағдада јола дүшдүләр.

Оғузун Бағдад, Бәсрә вә гоншу өлкәләрә јүрүшү

Оғуз јај ајларыны Бәэлбәк дағларында вә онун әтрафында кечиртдикдән сонра, һаваларын сәринләдији вахт Бағдад тәрәфә јериди. Бағдад әһли әввәлчәдән ил олмушду. Оғуз Дијарбәкрә чатанда, Бағдадын бүтүн көркәмли адамлары ону гаршыламағ вә гуллуғунда олмағ үчүн ораја кәлдиләр. Онлар Оғузла биркә Бағдада дөндүләр.

Оғуз Бағдада кәләндән сонра, орада бир ајдан артығ галды. Бүтүн әјанлар онунла биркә идиләр. Сонра шәһәрдән чыхды вә истиләр дүшәнә гәдәр орада — гышлағда галды.

Һавалар даһа да гызанда, Күрдүстан дағларына — јајлаға кетди. Пајызда Бәсрәҗә јериди.

Бәсрә әһли, башга вилајәтләрин чамааты жими табе олду (Оғуза), ил олду вә верки вермәҗә башлады.

Бурадан Оғуз Хузистан тәрәфә јөнәлди вә о өлкәләри бүтүнлүклә ил едиб, өзләринә табе етдиләр. Онлар һамысы верки вермәји гәрарлашдылар.

Бурадан Јур дағларындан кечиб Исфаһана⁶⁶ кәлди (592 б). Онлар Исфаһана јахынлашанда, онун әһалиси итаәт јолуна кәләмәди, мүғавимәт көстәрди, дүшмәнчилик көстәриб вуруша кирди. Неч бир вәчһлә һасардан чөлә чыхмырдылар.

Оғуз Исфаһанын өнүнә он минлик гошун јығыб әмр етди: «Әкәр исфаһанлылар галадан чыхыб, дөјүшә башласалар, онда вурушун!» Мүәјҗән вахтдан сонра һәммин он минлик гошунун јеринә, диқәр бу чүр дәстә көндәрир вә әввәлки дөјүшчүләри кери тајтарырды. О бири дөјүшчүләр (ејни вахтда) Исфаһан вилајәтини гарәт едирдиләр.

Оғуз бу өлкәдә үч ил олду вә (бу мүддәтдә) онун дөјүшчүләри бүтүн вилајәти гарәт вә талан етдиләр. Үч илдән сонра Оғузун бүтүн гошуналары Исфаһанын гала гапыларынын өнүнә јығышды. Онлар үч күн, үч кечә Исфаһан гошуну илә вурушдулар. Бир күн гошунун бир һиссәси, о бири күн башга һиссәси вурушурду. Бу минвал илә там једди күн кечди.

Бунун бир фајдасы олмајынча Оғузун бүтүн ишләринә рәһбәрлик едән вә Оғузун етимадыны газанан Гара Сүлүк, атасы Јуши Хочанын јанына кетди. О, атасына деди: «Биз чох бөјүк вурушмалара кирдик, анчағ һәлә ки, Исфаһаны ала билмәмишик. Бизә бу вәзијәттән чыхыш јолу көстәр, нә едәчәјимиз һагда дүшүн».

Јуши Хоча оғлундан бу вәзијәти өјрәнинчә она деди: «Диварла вурушмағыныздан бир фајда ола билмәз. Сиз дивара јахынлашдығыныз вахт, онлар (бу вахт) сизин атларынызы вә адамларынызы мәнв едирләр. Сөз јох ки, онларын зәрбләри даһа кәсәрлидир, бу сәбәбдән сизин дөјүшчүләр кәрәксиз олур, ишә јарамырлар. Бу вәзијәттән чыхыш јолу беләдир: гој гошунун бир һиссәси елә кизләнсин ки, исфаһанлылар онлары көрмәсинләр. Гој бу гошунлар неч бир ишә гарышмасынлар вә неч бир кәс кизләнмиш (пугуда дуран) гошун барәдә бир шеј билмәмәлидир. (Гошунун) о бири јарысы исә Исфаһанын дарвазасы гаршысында јенидән дөјүшә кирсин. Әкәр (исфаһанлылар) шәһәрдән чыхмасалар, онларын шәһәр кәнарындакы бағларыны талан един. Сонра исә белә един: гој сизин орду басылмыш кими кери чәкилиб гачмаға үз гојсун, онлар ордуну изләмәҗә башлајачағлар. Шәһәрдән хејли узағлашандан сонра, пугуда дуран әскәрләр онлара архадан һүчум еләсинләр (едәрләр). Орада исфаһанлылар әзилиб басылачағлар вә кери гачачағлар. Анчағ онларын шәһәрә гачыб кизләнмәләринә јол вермәјин, һамысыны гырын (өлдүрүн)».

Гара Сүлүк Оғузун јанына кәлиб атасындан өјрәндији чыхыш јолуну она данышды. Бу тәдбир Оғуза ағлабаган (ујғун) көрүндү вә ону гәбул етди. Онун оғуллары гырх мин әскәрлә пугуда дурду. 50 мин әскәрә дә Гара Сүлүјүн башчылығы илә шәһәр дарвазасында вурушмағы, әтрафы тармар етмәји бујурду. Оғузла

биркә шәһәр дарвазасына кәлән бу әлли мин әскәр һәм вуршур, һәм дә исфаһанлыларын евләрини талан едирдиләр. Исфаһанлылар онларын чох бөжүк дағынтылар етдикләрини вә сажларынын да әввәлкинә көрә хејли азалдығыны көрүнчә әскәрләрин бир һиссәсинин гарәт үчүн башга јерә кетдикләрини дүшүндүләр. Бу күманла шәһәр дарвазасыны ачыб шәһәрдән чыхдылар. Гылынчларыны сијириб Оғуз ордусу илә вурша башладылар. Оғуз әскәрләри ирәличәдән дүшүнүлдүјү кими дағылды вә гачмаға үз гојду. Јаваш-јаваш олдуглары јердән узагланшыб, шәһәрдән хејли араландылар вә онлары архалары илә сәһраја чөкдиләр.

Оғузун оғулары гырх мин әскәрлә Әзраил кими архадан онларын үзәринә дүшдүләр. Шәһәр дарвазасыны кәсәрәк шәһәрдән чыханларын бирини дә сағ бурахмадылар. Беләчә Исфаһаны да алдылар.

Исфаһан уғурла алындыгдан сонра Оғуз оғуларындан дөрдүнә Фарс вә Кирман тәрәфлә јолланмағы вә бу өлкәләри тутмағы тапшырды.

Оғузун оғуларыны Фарс вә Кирман тәрәфләрә көндәрмәси

Оғуз оғуларындан дөрдүнә Фарс вә Кирман тәрәфләрә кетмәји вә бу өлкәләри тутмағы әмр етди. Оғулар аталарынын истәјинә көрә бу өлкәләрә јола дүшдүләр вә өнчә Кирмана кириб орада вуршдулар. Кирманы да Исфаһаны алдыглары кими алдылар. Узун мүддәт вуршдулар. Орада ишләрини битириб Фарс вилајәтинә кәлдиләр вә әввәлчә Ширазы алдылар. Бир илә гәдәр орада галыб бу јерләрин алынмасы илә мәшғул олдулар. Һәр бир јери тутдугдан сонра аталарына хәбәр көндәрип, бундан сонра нә едәчәкләри вә чамаатла нечә давраначагларыны сорушурдулар.

Оғуз белә әмр етди: «Мадам ки, бу өлкә тезликлә алынмышдыр вә ил олуб итаәт едирләр, онлары гарәт етмәјин. Верки гојун үч иллик веркиләри алараг кери дөнүн». Хәбәр кәтирән чатыб Оғузун сөзүнү онлара јетиринчә оғулары онун (оғузун) истәјинә көрә верки гојдулар. Үч иллик веркини алыб Исфаһана, аталарынын јанына дөндүләр. Сонракы үч илин вахты кәлинчә јенә Кирмана вә Фарса гошун көндәриб бу сажга ораны тутдулар. Онлар веркинин мигдарыны мүәјјәнләшдириб һәр јерә шихнә тәјин етдиләр.

Оғуз бүтүн бу мүддәт әрзиндә Исфаһанда галды.

Оғулары кери дөндүкдән сонра Ираги-Әчәми тутмағ фикринә дүшдү вә ораларын вәзијәтини өјрәнмәк үчүн о тәрәфә елчиләр көндәрди.

Оғузун Ираги-Әчәми елчиләр көндәрмәси

Оғуз ады чәкилән бу өлкәләрә саһиб олдугдан сонра Ираги-Әчәми тутмағ истәди. Әввәлчә ики јүз әскәр ајырыб Ирага көндәрди. Бунлар о јерләрдән билки топламалы, ораларын һакимләриндән чәкинмәли, орадакы гала вә һасарлара диггәт етмәли идиләр. Оғуз онлара әмр етди: «Бунлар ичәрисиндә ала биләчәјиниз кичик јерләри алын (592 а), анчаг бөжүк вә истәһкамлы јерләрә һүчум етмәјин». Бу ики јүз әскәр Ираги-Әчәми јола дүшдүләр. Реј, Гәзвин, Һәмәдән вә дикәр шәһәрләрин әһалисинә Оғуз вә онун ордусу һагда хәбәр кәлиб чатмышды вә онларда Оғуза гаршы бир севки ојанмышды. Белә вәзијәтдә чыхыш јолуну Оғуза гаршы орду көндәрмәкдә көрдүләр, чүнки белә олмаса чохла инсан гырылачаг вә өлкә талан олачагды. Әввәлчәдән итаәт кәмәрини белләринә бағламаг, ил олуб Оғузун һүзуруна кәләрәк өлкәнин веркисини онунла гәрарлашмаг вә бу веркини һәр ил (Оғузун) хәзинәсинә јетирмәји лазым билдиләр.

Белә гәрара кәлдиләр ки, Оғуза гуллуғ етмәк (тәксәмиш) шәрәфинә чатмаг үчүн онун јанына кетсинләр, верки гојулдугдан сонра Оғузун разылығыны алараг өлкәләринә кери дөнсүнләр.

Онлар Оғузун һүзуруна кәләндә баһар иди. Оғуз артыг онларын өлкәләринә јеримәјә гәрар вермишди вә јүрүшә һазыр иди. Оғузун һүзуруна кәлдиләр, дуа етдиләр, сонра истәдикләрини билдирдиләр. Оғуз онларын көнүлләрини алды, верки вә башга ишләрини гәрарлашдырды вә кери дөндәрди.

Бундан сонра јајланмаг үчүн Дәмавәндә⁶⁷ јолланды.

Јолда белә бир һадисә баш верди: јашлы бир гадын һамилә олмуш вә бир оғлан ушағы доғмушду. Анчаг јемәјә бир јардаг белә олмадығындан ач галмышды. Јемәк олмадығындан көрпәсинә верәчәји сүдү дә јох иди вә көрпә ач иди. Ики-үч күндән сонра тәсадуфән бир чаггал көрдүләр. Ағзында овладыгы гырговулу апарырды. Гадын әри чаггала бир дәјәнәк вурду, о да гырговулу ағзындан бурахыб гачды. Киши ону алыб биширди, сүдләниб көрпәни әмиздирә билсин дејә гадынына верди. Бир нечә күндән сонра онлар Оғуза чатдылар. Киши Оғузун һүзуруна кәлинчә сорушду: «Һарадајдын, нијә јолда кери галдын?».

Киши гадынынын јолда доғдугуну вә буна көрә кери галдығыны сөјләди. Лакин Оғуз онун сөзүндән разы галмады вә ачылајыб деди: гадынн доғачаг дејә јолда ордудан кери галмаг олурму? Сиз ки бу сәбәбдән јолда кери галдыңыз, онда бурада галын. Она түркчә «гал ач» деди. Бу сөзүн мәнасы «еј гадын елә ач да гал»⁶⁸ демәкдир. Оғуз она белә дедијәндән о да орада галмышдыр. Вахтыјла бу ад Халач кими дилә јатмыш вә бу бахымдан Халач гәбиләсиндән оланлар бу кәсин өвладлары вә төрәмәләридир.

Ондан сонра Оғуз Дəмавəндə кəлиб бəтүн јажы орада галмышды. Пајыз кəлинчə исə Мазандаран əтрафыны тутмаг истəји илə о јанлара јериди.

**Оғузун Мазандарана јүрүшү, вурушуб ону
вə дикəр вилајəтлəри: Күркан, Деһистан, Хорасан
вə Куһистаны⁶⁹ тутмасы**

Оғузун Дəмавəнд дағында јажлагандығы јаж мөвсүмү баша чатынча Мазандаран, Амул, Сары вə Астрабад⁷⁰ вə бу дијарын дикəр шəһəрлəрини тутмаг үчүн јүрүшə башлады. Бу шəһəрлəрдən бə'зилəрини вурушмагла, бə'зилəрини көнүллəрини алмагла элə кечирди, бə'зилəри дə өз истəк вə илтимасларыјла кəлиб ил олдулар. Оғуз гышы орада кечирди. Бу јерлəрин һамысыны итаəти алтына алды, һэр јерə шихнə тə'јин етди. О бири јазы Дəмавəндəки јажлагда кечирди. Күркан, Деһистан вə о јерлəрə елчилəр кəндəрди вə бу өлкəлəрин һакимлəрини əјди. Бу өлкəлəрин чамааты да Оғузун һузуруна кəлиб веркилəрини шəртлəшдилəр. Онлар үч илин борчуну габагчадан өдəмəли идилəр.

Орадан Хорасана кедəрəк ораны ил етдилəр, Исфəраин вə Сəбзевар⁷¹ əһлини дə өзлəринə гатдылар. Јалһыз Нишапур⁷² əһли баш əјмəди, тəрслик едиб вурушмагы гəрар верди, шəһəрдən кəнара чыхмадылар.

Оғуз гышы бурада кечирди, јаз кəлинчə Нишапур вə Тус⁷³ тэрəфə јолланды вə бу шəһəрлəри алды. Јазы орада кечирди вə гыш кəлəндə Абивəрд, Сəрахс вə Мəрв⁷⁴ тэрəфə јолланыб бəтүнлүклə о вилајəтлəри өз өлкəсинə гатды. Бəтүнлүклə үч илин веркисини онлардан габагчадан алды. Јажы һерата⁷⁵ кəлиб ораны јажлаг етди. Бурада һератын веркисини мүəјјəнлəшдириб алды. Белəликлə, Куһистан вилајəтини вə о мэмлəkəти бəтүнлүклə алыб вə үч илдən бир хəзинəјə верəчəклəри веркини гојуб кери дөндү. Пајызы һератда кечирди. Орадан оғлунун бирини еһтијат үчүн доггуз мин дөјүшчү илə Бəсрəјə кəндəрди. Бу гошун ора чамаатына кəстəрмəли иди ки, Оғуз падшаһ вə онун ордусу јахынлыгдадыр, һеч бир вəчһлə фикирлəрини дəјишиб верки вермəји кечикдирмəсинлəр. Үч илин веркиси габагчадан алынмышды вə сонракы үч илин дə веркисинин верилмəсини гəрара алдылар. Оғуз «Мən өзүм дə кəлирəм» дəјə бир хəбэр јажыб оғлуну доггуз мин əскəрлə һамыдан сонракы үч илин веркисини алмаг үчүн кəндəрди. Оғузун оғлу атасынын бујуругујла Бəсрə тэрəфə јолланды. Кəлдији јерлəрдə үч иллик веркинин һамысыны алачагы хəбэри илə əтрафа елчилəр кəндəрди. Гəрара алынды ки, Оғузун оғлу гајыдаркən бу веркилəри атасына апармасы үчүн онлар Ираги-Əчəмə јығылсын. Веркилəр Ираги-Əчəмдə топланандан сонра

Оғузун оғлу өз ордусу илə кери дөнəркən бу хəзинəлəри алыб атасына апарды.

Онларын олмадығы бу үч илдə Оғуз һерат, Сəрахс вə Бајгыз⁷⁶ вилајəтлəриндə иди.

**Оғузун јурдуна гајытмасы
вə өмрүнүн сон иллəри**

Оғлу јанына гајыдынча Оғуз өз өлкəси вə јурдуна —Куртаг вə Уртаға кетмəјə гəрар верди вə даһа тез чатмаг үчүн Гур вə Гурчистан⁷⁷ јолуну излəмəји бујурду. Јолда јүксəк бир даға чатанда белə бир һадисə олду: бу дағы галын гар өртүјү өртмүшдү вə бу гарын үзүндən ики-үч аилə Оғузун ордусундан кери галмышды⁷⁸. Анчаг бир чанлынын белə ордудан кери галмамасы һагда əмр (јасаг) варды. Оғуз буну билиб разы галмады вə деди: «Нечə олур ки, јажан бу гара кərə инсан јолундан галыр?». Бу бир нечə аилəјə Гарлук, јə'ни Гарлы⁷⁹ лəгəбини верир. (Бу күн дə өзлəрини Гарлук адландыранлар бу аилəлəрдəндирлəр)⁸⁰.

Бу дағы кечдикдən сонра Амийјə чајына чатыб ону адладылар. Сəмəргəндə доғру ахан бөјүк бир чајын⁸¹ үзəриндəки Илик вилајəтини дə кечəрəк Бухара илə сəрһəддə (596 б) јерлəшən Јалгыз Ағача⁸² кəлди. Бир нечə күн галдыгдан сонра орадан бəтүн ордусујла сағ-саламат өз јурдуна⁸³ јолланды. Өз өлкəсиндən чыхыб ајры-ајры мэмлəkəтлəри алмасы вə сонра керијə, јурдуна дөнмəsi тəхминən əлли ил сүрмүшдү. Оғуз јурдуна јахынлашанда вахтыјла јолдан кери гајтармыш олдуғу Канглылар вə Ујғурлар ону гаршыламаг үчүн доггуз күнлүк јола чыхмыш вə бəхшишлəр кəтирмишдилəр.

Јурдуна дөнмəsi шэрəфинə дүзəлдилмиш бајрам үчүн дохсан мин гоч вə доггуз јүз дајча кəсилмəсини əмр етди, бөјүк тој дүзəлтди вə гызыл ев (чадыр) гурдурду. Бу бајрамларда, тəнтəнəлəрдə өзүјлə чаһанкирлик сəфəрлəринə апардығы вə сағ-саламат јурдун гајтардығы алты оғлу бир күн ова чыхдылар. Тəсадүфən бир гызыл јаж илə үч гызыл ох тапдылар. Өз араларында бəрабэрликлə бөлүшдүрмək үчүн бунлары аталарынын һузуруна апардылар. Оғуз јажы үч һиссəјə бөлүб үч бөјүк оғлуна, үч оху исə үч кичик оғлуна верди. Белə бујурду: јаж пајладығым үч оғлумдан тэрəјən гəбилəлəр Бозок адланачаглар. Чүнки бунлара јажы бөлмək үчүн ону мүтлəг парчаламаг кэрək иди. Бозок сөзүнүн дə мən'насы парчаламаг, позмаг дəмəkдир.

Ох пајладығым дикəр үч оғлумун нəслиндən тэрəјən гəбилəлəрин ады Учок олсун. Бу, учок, јə'ни үч дənə ох дəмəkдир⁸⁴. Бујурду ки, бундан сонра оғулларындан һэр һансы кəлирсə бирликдə (тəмағамиши) чалышмалы вə «биз һамымыз бир кəkдəник» дəјиб ордуда дə өз јерлəрини вə рүтбəлəрини билмəлидирлəр.

Бунлар да белә гәрарлашдылар: «Јај вердикләринин јери даһа үстүн олмалы вә ордуда сағ чинаһ (голу) тутмалыдырлар. Ох вердикләринин јери ашағы олуб сол чинаһы тутмалыдырлар. Чүнки јај падшаһ кими һөкмүдүр, ох исә она табе олан бир елчидир. Онларын јурдуну да буна бәнзәр тәјин етди. Бу тојда (тән-тәнәдә) һамынын гаршысында сөзүнү тамамлајыб бујурду ки, мән өләндән сонра јерим, јурдум вә тахтым әкәр о замана гәдәр сағ галарса Күнүндүр». Гара Сүлүјү фәдакарлығына вә көзәл ишләр көрдүјүнә көрә чов өјдү. Вәзијәтләрдән белә көзәл чышыш тапмағы һарадан өјрәнирдин? — дејә ондан сорушду. Гара Сүлүк артыг сирини кизләтмәди. Гара Сүлүк Оғузун гочалары өзләри илә көтүрмәмәсини, јолда гојмасы һаггындакы әмринә гаршы чыхараг атасыны нечә өзүлә көтүрмәсини данышды. Атасынын өјрәтдији бүтүн тәдбирләри Оғуза данышды вә еләчә дә анасынын өјрәтдикләрини сөјләди. Оғуз атасыны кәтирмәсини әмр етди. Гара Сүлүк атасыны кәтирди. Јуши Хоча вә Оғуз бир-бирини көрүнчә Оғуз үзүрләр диләди. Бундан сонра там раһатлыгла јашамасы үчүн Сәмәргәнди игта олараг верди. Гара Сүлүјә «Улу-бәј» (емири бәзәрк) рүтбәси вә хәләт, кәмәр, бәхшиш, вар-јатыр верди.

Бүтүн бу ишләр һәмин бөјүк тој (тән-тәнә) әснасында олду. Оғуз да бу јердә өз јурдуна дөндү. Оғузун мин ил јашадығыны сөјләјирләр. Бундан сонра Оғуз ордусу илә һәмишә бурада олурду. Амма белә дејирләр ки, бир дәфә Қыл-Барак дөнмүш вә верки көндәрмәмишди⁸⁵. Оғуз гыпчаглары⁸⁶ ораја көндәрмиш, Атил вә Јаман-су⁸⁷ саһилләринә гәдәр кедиб оралары өзләринә јурд егмәләрини бујурмушду. Индыр-Тарыгы⁸⁸ веркисини, онларын тагар вә улуфасы олараг ајырды. Бу веркини өзләринин истәји илә донлуг да верә биләрдиләр. Гыпчаглар Қыл-Баракдан, Дәр-бәнддән вә о тәрәфдә олан өлкәләрдән веркиләри топлајыб хәзинәјә көндәрдиләр. О вахтдан гыпчаглар орада галыб јурд салдылар вә о өлкә онларда мөһкәмләнди. Оғуз мин ил өмүр сүрдүкдән сонра вәфат етди... Вәссалам!

Оғузун оғлу Күн ханын падшаһлығы

Оғуздан сонра бөјүк оғлу Күн хан онун јеринә кечди. Күн хан тахта чыхаркән онун јетмиш јашы варды вә јетмиш ил дә падшаһлыг етди. Бундан артыг өмрү олмады. Оғузун өлүмүндән сонра бәлли олду ки, Оғуз гәдим заманларда бир шәһәр салмыш, адыны Јени кәнд⁸⁹ гојмушду. Бу шәһәри Иркыл Хоча⁹⁰ адлы чох ағыллы вә тәдбирли бир адамын идарәсинә вермишди. («Иркыл» сөзүнүн мәнасы нәји исә өзүнә чәкмәк; хоча исә улу вә бөјүк демәкдир). Иркыл Хоча көрүб-көтүрмүш јашлы бир адам

иди. Кечмиш гајдалара көрә Оғузун өвладына чох сәмими јанашырды. Бир күн Күн хана деди: «Оғуз бөјүк бир һөкмдарды вә јер үзүнү өз әлине алыб чохлу мал-дөвләт вә сајсыз һејван (мал-гара) топлајыб. Инди онларын һамысы сизиндир. Сиз алты гардашын Аллаһын изни илә дөрд оғлу, бирликдә илә ијирми дөрд өвладыныз вар. Ола биләр ки, онлар сонралар өз араларында вурушунлар. Бунун чарәси будур ки, һәр биринин рүтбәси, мәшгулијјәти, ады вә ләгәби верилсин, һәр биринин бир нишаны вә тамгасы⁹¹ олсун. Бунунла танынсынлар вә һеч биринин дикәријлә бир савашы олмасын. һәр бир өвлад да өз јерини билсин. Буну белә етмәк дөвләтин мөһкәмлији вә сизин хәјирхаһ ад газанманыз үчүн кәрәкдир».

Бу сөзләри Күн хан чох бәјәнди вә Иркыл Хочаја дедикләрини јеринә јетирмәји әмр етди. Иркыл Хоча һәлә Оғузун сағлығында биринчи јарысы Бозок, о бири јарысы Учок адыны алмыш бу оғланлардан олан ијирми дөрд өвладын һәр биринә бир ләгәб верди. Јенә һәр биринә онлара аид олан һејванлары вурмаг үчүн тамга мүйәјжән етди. һәр бир оғула һансы һејванын онгун олачағыны да билдирди. «Онгон»⁹² — «Азык болсун» сөзүндән әмәлә кәлиб, јәни хошбәхт олсун, беләликлә дә, онгун «хошбәхтлик» вә «дөвләт» демәкдир. Инди һәр бир кәси тәфаүл јолу илә вә һамынын өз ады алтында ајдынлашдырыб өјрәнәк.

(597 а). Бозоклар

Јашча бөјүк олан үч гардаша Оғуз Бозок ады вермишди. Иркыл Хоча онларын оғланларынын һәр биринә өзү ләгәб вә ад вермишди. Онларын гәбиләсиндән олан һәр кәс бу ләгәблә нәслин адыјла адланырды.

ҺАМЫСЫНДАН БӨЈҮК ОЛАН КҮН ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Кажы*⁹³ — јәни мөһкәм тамгасы: онгон.
2. *Бајат* — јәни дөвләтли вә не-мәтли тамга: онгон.
3. *Алқаравлы* — јәни олдуғу һәр јердә уғур газанан тамга: онгон.
4. *Гара Авул* — јәни гаранлыг јолда узағы көрән тамга: онгон.

ИКИНЧИ ОҒЛУ ОЛАН АЈ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Јазыр* — јәни чох өлкәләрдән сәнин тәрәфини тутачаглар.
2. *Докәр* — јәни үнсијјәт наминә.
3. *Дурдурга* — јәни өлкәләр алан.
4. *Јарурлу* (Чајурлу) — јәни Ојур, онун ады Јағма иди. Дөјүш

вахты тэгсири олдуғундан чезаландырдылар. Хитај тәрәфиндән әсән сәрт бир күләк варды. Ады Сам-Сүјрәк⁹⁴ иди. Чох нараһатлыг кәтирәрди. Ону бу күләјин әсәчәји јерә көндәриб күләјин гаршысыны алмағы әмр етдиләр. Бунунла ону мәнв етмәк истәјрдиләр. Бу заманда бурада онун нәслиндән Түркмән јохдур. Ондар анчаг Хитај мәмләкәтиндә олулар.

ҮЧҮНЧҮ ОГЛУ ОЛАН УЛДУЗ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Авшар* — јә'ни чевик вә овчулуғу севән.
2. *Кызык* — јә'ни гүввәтли вә саваш севән.
3. *Бегдили* — јә'ни бөјүкләрин сөзү кими әзиз.
4. *Карчын* — јә'ни јемәји бол, халгы дојуран.

Учоклар

Јашча кичик олан үч гардашы Оғуз сол гол олага мүүјән-ләшдирмиш вә онларын адыны Учок гојмушду. Иркыл Хоча онларын һәр биринә ајры-ајры адлар верди. Бу чүр:

КӨК ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Бајандур* — јә'ни һәмишә боллуг ичиндә олан тамга: онгон.
2. *Бечәнә* — јә'ни јахшы ишләрә сә'ј көстәрән тамга: онгон.
3. *Чавулдур* — јә'ни һәмишә башгасына јахшылыг едән тамга: онгон.
4. *Чәпәни* — јә'ни һарда дүшмән олса орада савашан тамга: онгон.

ДАҒ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Салур* — јә'ни јетишдији јердә гылынч вә чомагла вурушар, тамга: онгон.
2. *Ејмур* — јә'ни бөјүк ордусу вә әскәри олан, тамга: онгон.
3. *Алајутлу* — јә'ни һәмишә јахшы атлары (дәрдајаглысы) олан.
4. *Үрүкүр* — јә'ни ишләри даима јүксәкләрдә олан.

ДЕНИЗ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ

1. *Ыгдыр* — јә'ни һәмишә бөјүк вә али, тамга: онгон.
3. *Јива* — јә'ни јүксәк атлары олан вә һүнәрли.

4. *Кыныг* — јә'ни һәр јердә әзиз олан.

Иркыл Хоча беләликлә ат әтинин һансы парчасынын һансы нәслә вериләчәјини, бир даһа һеч бир наразылыг вә анлашылмазлыг олмамасы үчүн тә'јин етди. Тојда ики ат кәсмәли идиләр. Ат он ики һиссәјә парчаланыр. Атын бирини Бозоклара, о бирини Учоклара вердиләр. Бојуна јахын олан арха сүмүјү, архаја јахын олан онурғасы, бир дә сағ гол падшаһын улус бөјүјүнүн олмалыдыр. Дикәр парчалар бир нәслә вә Оғузун оғулларина ајрыча пај (хас улуш)⁹⁵ кими верилір. Бу она көрә едилір ки, һеч кәс башгасынын пајыны јемәсин. Бу чүр тәфсилат һәр бир гәбиләнин ады алтында јазылды.

О заманлар табе олан өлкә һакимләриндән бири верки өдәмәкдән бојун гачырарса, бәјләрдән бирини дөјүшчүләрлә (онун үзәринә) көндәрирләрдиләр⁹⁶. Бу јолла јерләрдә вәзифәләр вахтлы-вахтында јеринә јетирилрди. Бүтүн башга өлкәләрдә дә Оғузун оғулларинын ишләри тәкмилләшәндән сонра белә әмр вердиләр. Сағ гол олан Бозок гәбиләләринин јајлаглары Сајрам сәрһәддиндән вә Башгурд дағларындан та Гарабаға гәдәр олсун. Сол гол олан учоклар исә Куртаг, Јениуда (Карысунур?), Туглуг? (Гушлуг?) вә Бозјакадан та Алмалығын Ағдағына гәдәр олан торпағлары јајлаг етсинләр. Гышлаг кими (Бозоклар) сағ гол үчүн Барсук, Актаг, Намаллыш (Тамалмыш?) Басаргум тә'јин едилди. Сол гол үчүн (Учок) Кајы (Гарлы?) дәрә, Асанеше (Сал Кечдум?) Кум Сенгри, Кајы Дурду, Јар Сенгри⁹⁷ тә'јин едилди.

Күн хан 70 јашында тахта чыхыб елә бир о гәдәр дә падшаһлыг етдикдән сонра вәфат етмишди. Күн ханын оғлу Диб Јавгу хан падшаһ олду. Күн хандан сонра падшаһлыг тахтына, улу басынын адыны гојдуғу оғлу Диб Јавгу хан чыхды. Диб Јавгу хан бәјләрдән, улулардан вә диван адамларындан сорушду ки, чәдди-миз Оғуз бу гәдәр өлкәләри нечә тутмуш, һарадан һараја гәдәр алмышдыр (зәбт етмишди?). Бураја јығыланлар ичәрисиндә Салур бојундан (597 б) олан Улаш вә Улад адлы ики нәфәр ата вә оғул ирәли кәлиб, диз чөкүб саламлашдылар вә чаваб вердиләр: Күндоғаннан күнбатана гәдәр бүтүн өлкәләри сәнин ата-бабаларын тутмушлар. Биз сәнә архајыныг вә бу өлкәләрин верки вермәләрини изләјирик. Әкәр бири бојун гачырса, гаршысыны елә шиддәтли вурушла аларыг ки, ондан бир нишанә (из) галмаз. Ата-бабаларын ады вә шәрәфи даима галмалыдыр. һеч кимсә сәнә верки вермәкдә кечикмәјә үрәк еләмәз⁹⁸. Јавгуј хан бу сөзләри ешидинчә чох севинди. Өз-өзүнә деди: «Мәмләкәти олдуғу кими сахлаја билмәк, билик вә бачарығы көз габағында олан бу ики кәсин сөзүнә тулаг асмагла мүмкүн олар». Онлара тамамилә (күвәнди) архаланаараг сон дәрәчә сајғы-севки вә гонагпәрвәрлик көстәрди.

Онлара деди: «Сиз бизимлә бир олдуруз, биз сизләр кими о

бири нәсилләрин нөкәрләри дә бизимлә бәрабәр олачаглармы?»
Онлар дедиләр ки: Языр гәбиләсиндән олан Алан адлы бир бәј
вә онун оғлу Булан (Увлах)⁹⁹ еләчә дә Диб Ченгшу оғлу Баркеш,
Ташбек (Јашбек) вә онун да Докәр нәслиндән олан оғлу Баглу-
бәј (Јалгу бәј)¹⁰⁰ бизим архамыздырлар. Бајандур нәслиндән
олан Тулју (Гулу)¹⁰¹ Хора да бизим мүттәфигимиздир. Сәнин
дүшмәнләрин олан һәр јердә бизимлә бирликдә олурлар вә сәнин
үчүн (јолунда) өлүмә кедәрләр. Бу сөzlәри ешидиб Диб Јавкуј
хан чох хошһалланды вә үрәји даһа да тәпәрләнди. Өз-өзүнә де-
ди: «Бу гәдәр нәсил мәнимлә бирдир, онда гәдбирләрин нәтичәлә-
ри дә көзәл олмалыдыр». Бу сәбәбдән ады чәкилән нәсилләрин
бәјләринин аталарыны јанына чағырыб сахлады. Оғуллары исә
елчи кими кәлчәк үч илин веркисини јығмаг үчүн Шам, К. р. л.
Башгурд, Фарс, Керман, Исфәһан, Бағдад вә Бәсрәјә көндәрди.
Бу јерләрин адамы гајда үзрә веркиләри верирди. Бүтүн өлкәләр
онун ганады алтында иди. Гоншу өлкәләрин һөкмдарларынын һа-
мысы ата-бабаларын чағында олдуғу кими итаәтдә идиләр. Диб
Јавгуј хан бир мүддәт падшаһлыг етдикдән сонра Ад. н. и. к. мам.
вә өлкәнин әһалиси дүшмән олуб итаәт етмәди. Бура күндоғанда
јерләшән бир вилајәтдир, адына Јемекан (Јемеки) дејирләр. Чох
күчлү инсанлар идиләр. (Онларын) ики кишиси башгаларынын
он кишисинә гаршы дура биләрди. Бу гәбиләнин күнәш доған вах-
ты тәбил чалмаг кими бир адәти вар иди. Јавгуј хан онларла
дүшмән олунча бу өлкәни алмаг үчүн ордуну топлајыб ораја јол-
ланды. Ораны тармар етдикдән сонра кери дөндү. Анчаг илаһи
гәдәрин әмринә табе олду (бојун әјди): аты сүрүшдү, јерә јы-
хылды, бел сүмүјү сыныб өлдү¹⁰². Ондан сонра онун јеринә Курс
Јавкуј¹⁰³ тахта чыхды. Онун наиби Алыш Оклы Олсун¹⁰⁴ иди. Кө-
рәчәји һәр бир иши өнчә онунла данышыб сонра едәрди. Отуз
ил падшаһлыг етди вә ондан сонра оғлу Кору Јасаг Јавгуј хан
падшаһ кечди. Дохсан ил падшаһлыг еләди. Ондан сонра Инал
Јавгуј хан онун јеринә кечди. Дејиләнләрә көрә о јүз ијирми ил
падшаһлыг еләди. Һакимијјәти заманы о өз вәзири, наиб вә бәј-
ләри Кару (?) Коју вә Бајат (?) Деде Керенчик Салурлардан
олан Дамтаг вә јенә салурлардан¹⁰⁵ олан Окси илә мәсләһәт, мәш-
вәрәт едәрди. Бу дөврдә бүтүн мәмләкәтләрдә вә вилајәтләрдә
сүлһ вә әмин-аманлыг иди. Падшаһлыгы сонә јетәндә оғлу Инал-
сыр Јавкуј хан¹⁰⁶ онун јеринә шаһлыг тахтына чыхды. Једди ил
падшаһлыг етди вә өлкәјә там хошбәхтлик вә әмин-аманлыг верди.
Онун вәзирләри Салурлардан Окси Хоча вә Јивалардан Табан
Хоча иди. Једди иллик падшаһлыгы дөврүндә оғлу Ала Атлы Киш
Јернекли Кајы Инал хандан чох разы иди. Һәлә өз сағлығында
падшаһлыгы оғлу Ала атлы Кеш Дернекли Кајы Инал хана¹⁰⁷
вермәк истәјирди. Бу сөзүн мәнасы «бир ала ата минмиш вә са-
мурдан палтар кејмиш» демәкдир, Кајы исә атасынын адыдыр.

Ону шаһлыг тахтына отуртду. Онун падшаһлыгы дөврүндә пеј-
ғәмбәримиз һәзрәт Мәһәммәд Мустафа әлејһиссәлам зүһур етмиш,
бу һөкмдар да Бајат Деде Керенчики елчи сифәтилә онун һүзу-
руна көндәрмиш вә мүсәлман олмушду. Бу Горгуд Бајат нәслиндән
олуб Гара Хочанын оғлу иди¹⁰⁸. Чох ағыллы, биликли вә карамәт
саһиби бир кәс иди. Инал хан Сыр Јавгујун дөврүндә мејдана
чыхмышды.

Бу сөzlәри сөјләјәнин дедијинә көрә ики јүз дохсан беш ил
өмүр сүрмүшдү. Онун көзәл сөzlәри, дејимләри вә һаггында көзәл
һекајәтләр чохдур вә бунлар һагда ајрыча дејиләчәкдир¹⁰⁹. Бу
заман атасынын тәјин етмиш олдуғу наибләр вә көмәкчиләри
өлдүләр. Онларын јеринә башга наиб вә вәзирләр сечилди. Он-
лардан бири Бајандурлардан олан Денкер, о бири Игдирләрдән
олан Дөнке иди. Бу падшаһ өлүнчәјә гәдәр вәзирлик вә наиблик
бу ики шәхсдә иди¹¹⁰. Кајы Инал хан өләндә Бајандур Денкерин
оғлу Ерки¹¹¹ бөјүк бир сүфрә ачмышды. Ики көл дүзәлтди: бирини
јогурт (ајран), о бирини кумысла долдурду¹¹². Елә чох ат, инәк,
мал вә гојун әти јығылмышды ки, бунлардан бир нечә дағ әмәлә
кәлмишди¹¹³. Нә гәдәр өлкә варса орадан адамлар јаса кәлмиш,
һамыја да јемәк вермишдиләр. Онлар өзләри илә јемәк көтүр-
мүшдүләр, лакин јенә дә артыг галмышды. Бу падшаһын оғлу
јох иди. Сон вахтларда ханымы тәсадүфән һамилә олду вә о,
өлдүјү заман онун ушағы олду. Бу ушаг доғуланда Бајат бојун-
дан олан Коргут вә Ерки һәр икиси бу ушағын ады Туман олсун
дедиләр, јәни думан. Диванын бөјүкләри дедиләр ки, «думан га-
ранлыг демәкдир вә бу падшаһлыға лајиг бир ад дејил, бундан
көзәл бир ад гојмаг лазымдыр». Горгуд белә деди: «Думан га-
ранлыг олса да, отлар үчүн чох фајдалы олан нәмлик заманы
јараныр. Бу ушағын атасынын өлүмүјлә халгын көнлү гәмлә
долмуш, әтрафы думан алмыш вә гаранлыг бүрүмүшдү. Анчаг
үмид едә биләрик ки, бунлар кечәчәк, күнәш доғуб дүнјаја бир
јенилик кәтирәчәк, отлар чохалачаг вә һамынын иши дүзәл-
чәкдир. Бу сәбәбдән она бу ады гојдуг»¹¹⁴. Јавгуј хан өз јеринә
оғлу Ала Атлы Кеш Дернекли Кајы Инал ханы гојду. Һәјәти бо-
јунча ов овлајыр, өлдүрүб дилләрини кәсәрәк бир гутуја гојуб
сахлајыр (598 а) вә дејир ки; әкәр оғлум оларса, доғулан кими
бу дилләри она верин, һејванларын дилини өјрәнсин. Туман хан
доғулан заман бу гутуну тәсадүфән тапдылар вә ичиндәкиләрин
һамысыны суда јахалајыб Туман хана вердиләр. Бу сәбәбдән
ушаг бөјүјәндә бүтүн һејванларын дилини билирди¹¹⁵.

Бундан сонра бөјүк, кичик — һамы топлашыб Туман хан бө-
јүјәнә гәдәр тахты кимә вермәк барәдә мәсләһәтләширди. Горгуд
һамынын арасындан уча сәслә деди: «Падшаһымыз өлдүјү вахт
һамы билир ки, Ерки онун гуллуғунда иди вә көзәл ад-саны вар-
ды. Чох дәјәрли хидмәтләри вар. Ики көл дүзәлдиб, ајран вә ку-

мысла долдуруб. О гэдэр дэ эт топлады ки, һеч бир кэс буну едэ билмээди. Онун һаггы даһа чохдур вэ заманын вэ вэзијјэтин (шэраитин) һөкмү беләдир: Туман хан чох кичикдир вэ падшаһлыг вэзифәләрини јеринә јетирә билмәз. Падшаһлыг бу ушағын адына јазылсын. О, бөјүјәнә гэдәр онун адындан бизләрә башчылыг етмәк үчүн индијә гэдәр буна чох бөјүк һагг газанмыш Еркини онун наһби тәјин етмәлијик! Горгуд бу сөзләри дејәндән сонра һамы разылашды вэ бу ушағы падшаһлыг тахтына отуртдулар. Еркини дэ она наһб сечдиләр. Ајран вэ кумыс долу ики көл јаратдығы үчүн адына Көл Ерки хан дедиләр вэ ону шаһлыг тахтына отуртдулар¹¹⁶. Доггуз ил падшаһлыг тахтында галды вэ падшаһ ады илә башчылыг етди. Туман хан бөјүдүкдән сонра шаһлыг тахты ирсән вэ һүгүги чөһөтдән она чатмалы иди. Тахты тәләб етди, сағ вэ сол гол бәјләриндән мүлазиман үч јүз нәфәрини вэ әскәрләрини чағырыб «артыг тахта чыхырам» деди. Наһби Көл Ерки хан буну билиб чох горхду вэ нараһат олду. Көл Ерки хан көмәкчиләринә (нәвваб) деди: доггуз јүз гојун, доггуз дајча кәсин, мәчлис (тој) гурун вэ Тумана дејин ки, мән ова кетдим». Бу тој гуруландан сонра каса тәгдими мәрасими үчүн ајрыча үч мин гојун, отуз дајча һазырланмасыны бујурду. Горгудун јанына адам көндәриб онун каса тәгдими мәрасиминдә олмасыны истәди. «Сән дәвләтин дајағысан, ишләр елә белә ола биләр, лакин шүбһә јохдур ки, һагг Туман ханын тәрәфиндәдир. Тахт вэ мәмләкәт онундур. Кәлиб истәдији фикри билдирсин. Биз дэ она ујғун давранаг. Бу хәбәри алынча Горгуд ораја кәлди. Көл Ерки хан Туман ханын шәрәфинә тој гурду. Горгуд исә каса тәгдим етди.

Јемәкләри кәтириб пајлајанда гоча бир гурдун уламасы ешидилди. Туман хан бүтүн һејванларын дилини билдијиндән бу гурдун нә сөјләдијини дэ аһлады. О дејирди: «Чох һејиф ки, мән артыг гочалдым. Оума чата билмирәм. Әкәр чатырамса, тута билмирәм, тутурамса парчалаја билмирәм». Гоча гурд сөзүнү гуртаран кими үч чаван гурд белә чаваб вердиләр: «Әкәр сән јашлы вэ күчсүзсәнсә, бизим күчүмүз вар. Әкәр һәр кәнч јашлыја көмәк етмәзсә, онун нә дәјәри вар. Бу кечә думан, гаранлыг вэ шиддәтли туфан олачаг. Бундан истифадә едиб тој үчүн кәтирилмиш һејванларын һамысынын гујругларыны, гарынларыны парчалајыб сәнә верәчәјик. Бунлары нуш илә јејәрсән, һәмишә сәнә белә көмәк едәчәјик». Көл Ерки ханын гојунлары горујан Гара Барак адлы ити онларын јанында иди. Бу ит белә чаваб верди:

«Әкәр» падшаһ мәнә исти, јағлы бир гујруг версә, сизләрдән һеч биринизин бир гузуја белә әл узадыб, јијәләнмәнизә јол вермәрәм».

Падшаһоғлу (падшаһзадә) Туман буну ешитчәк һазыр јемә-

јин үстүндән бир гујруг көтүрүб итә атды. Әтрафындакылар дедиләр: «Һеч итә дэ белә бир гујруг атарлар?» О белә чаваб верди: «Көл Ерки ханла арамызда һеч бир аһлашылмазлыг (инчиклик) олмасын дејә атдым. Һәм дэ белә дејирләр ки, биринә сәдәгә верәчәксәнсә әввәл итә вермәк лазымдыр. Ит гәмсиз оларса, биз дэ гәмсиз оларыг. Бунун үчүн бу гујругу вердим». Сонра јејиб јатдылар. Кечә јарысы Туман хан ојаныб јанындакылара деди: «Бахын көрүн, бајырда күләк әсир ја јох? Бахыб көрдүләр ки, әтраф гаранлыг, күләк әсир, дәһшәтли јағыш јағыр. Буну Туман хана сөјләдиләр вэ Туман хан гурдларын сөзүнүн дүз олдуғуну аһлады. Бир гэдәр ајазыдыгдан, күләк вэ гар дајандыгдан сонра, ити аһтардылар вэ гојунлары да көрмәдиләр. Туман хан Гара Баракын сөзүндә дуруб-дурмамасыны билмәк истәди. Јанындакы үч јүз дөјүшчү Гара Барак вэ гојунларын һараја кетдијини өјрәнмәк үчүн дөрд бир јаны аһтармағы әмр етди. Аһтарыб өјрәндиләр ки, кечә гојунлар гурдлардан горхуб һүркмүш, гурдларын изләдији Гара Баракла бирликдә, тәкчә бир јолу олан Ағлы адлы бир кечидә¹¹⁷ тәрәф кетмишләр. Гара Барак гурдларла вурушмүш, кечидин кирәчәјини тутараг гурдларын гојунлара һүчумуна јол вермәмишдир. Туман хан буну билиб, дәрһал атына минди вэ ораја кетди. Вэзијјәти көрдү вэ бүтүн гурдлары гырды. Бу итин дэ сөзүндә мөһкәм дурдуғуну өзү көрдү. Әмр етди ки, гојунлары Ерки ханын јанына апарсынлар. Ерки хан Туман ханын кәлдијини билиб ону тәмтәрагла гаршыламаға чыхды. Көл Ерки хан Туман хана деди: «Бу гэдәр гојуна көрә бир шаһзадәнин күч сәрф едиб јорулмасына дәјәрми? Әкәр бу гојунлар вэ бунлардан мин дәфә артығы да гырылсајды һеч бир шеј олмазды? Биз һамымыз сәнни гулларыныг вэ һәр нәјимиз варса, сәниндир. Чүнки сән бизим ханымызсан». Туман хан чаваб верди: «Әслиндә гојунун сајынын һеч бир фәрги јохдур. (598 б) Амма ад-санымыз вэ бәхтимиз бахымындан бунларын гырылмағы пис оларды. Сонра чамат дејәрди ки, Туман ханын ајағы уғурлу (дүшәрли) олмады, онун шәрәфинә верилән тојун гојунлары тәләф олду».

Сонра тоја башладылар вэ бу тој једди күн једди кечә давам етди. Тојда һәр күн дохсан гојун вэ доггуз дајча кәсирдиләр. Бу арада Горгуд ирәли чыхыб Туман хана деди: «Атан вәфат едәркән сән көрпә ушаг олдуғун үчүн падшаһ наһбинин ким олачағыны арамызда көтүр-гој едиб, сән бөјүјәнә гэдәр Көл Ерки ханы сечдик. Инди артыг сән бөјүмүсән вэ уғурла бу мөвгејә чатмысан. Көл Ерки хан гочалмыш вэ бу күндән сабаһа чыхачағы бәлли дејил. Инди сән ону ишдән ајырыб узаглашдырсан халг буну јахшы гәбул етмәз (сәрзенеш) вэ бу да сәнни аличанаблығынла бир сыраја сығмаз, чох тәәччүблү вэ әчајиб көрүнәр. Ән јахшысы будур ки, сән онун гызыны аласан вэ о да бүтүн мал-дәвләтини вэ хәзинәсини сәнә верәр. Бир мүддәтдән сонра о өләндә тахты һәр шеји илә сәнә галар.»¹¹⁸

Туман хан Көл Ерки ханын гызларыны тојда каса тутанда көрмүшдү. Гызларын бирини бөјөндү вә ону истәди. Бу сәбәбдән тој, әйләнчәләр вә тамашалар бир ај да узанды.

Бир мүддәт кечәндән сонра Туман ханын бөјүк чадырыны башга евләрин гаршысында гурмушдулар. Бир күн Туман хан тахта отуруб мүркүләјирди вә бајырдан кечән бир гадынын сөзүнү ешитди. Куја Ајне (Ине?) Ханын оғлу Уче хан дејирмиш ки, Туман ханын алдығы Көл Ерки ханын гызыны даһа әввәл мән севмишдим вә алачагдым. Амма о, араја кириб гызы алды, онун јанына кедәчәјәм, савашыб (вурушуб) гызы кери алачағам. Туман хан бу сөзләри ешидиб, өзүнү хәбәри јохмуш кими апармағы кәрәк билмәди. Јериндән галхараг әскәрләрини чағырыб јығды вә Уче ханын үзәринә кетди.

Ораја јетишидији заман Ајне хан¹¹⁹ чыхмады, ворушмаға Уче хан кәлди. Туман хан онула ворушду, галиб кәлиб ики күн, ики кечә ону пайтахтына гәдәр говду. Нәһәјәт, јүз сүвари илә онун ордусуну бир даһа басды. Уче ханы тутараг кери дөндү вә өз ордусуна гошулду. Бир мүддәт онларын өлкәсинин һәндәвәриндә галды. Уче ханы һүзуруна чағырыб дедији сөзләри вә фикрини сорушду. Лакин о, һеч бир вәчһлә буналары бөјнуна алмырды. Онун адындан дејилиб Туман хана чатан сөзләри дә үстүндән атды. Бу барәдә һеч нә данышмады. Чаваб олараг јалһыз буну деди: «Арамыздакы ворушманын сәбәби јалһыз одур ки, сән бизим өлкәмизә һүчүм етмисән, биз дә буна гаршы дурмалы олмушуг».

Туман хан онун һеч бир вәчһлә үзр диләмәдијини көрүб өлдүрүлмәсини әмр етди¹²⁰.

Бу јердә даһа бир ил галды. Онун арвады олан Көл Ерки ханын гызы әринин о мәмләкәтдә бир мүддәт даһа галачағыны билиб өзү ораја јола дүшдү. Бу вахт о, һамилә иди вә доғуму да јахылашырды. Јолда бир ушаг дүнјаја кәтирди. Буну Көл Ерки хана хәбәр вердиләр вә һәр икисини онун јанына көндәрдиләр. Көл Ерки хан ушағы јанына кәтиртди, тој гурду вә бу оғлана Кајы Јавгу хан¹²¹ адыны верди. Гызыны Туман ханын јанына көндәрди вә онлар бир-биринә говушдулар.

Даһа сонра Туман хан Ајне хана үз тутуб деди: «Ата-бабаларыңыз һәмишә ата-бабаларыма ил олуб бөјүн әјибләр. Амма оғлун бизә гаршы пис фикирләр бәсләдији үчүн өлдүрүлмәсини әмр етдим. Әкәр инди сән үрәкдән мәнимлә данышыб, әввәлки кими итаәт едәрсәнә, дүзкүнлүклә веркиләри көндәрәрсәнә мән бу өлкәни сәнә верәрәм»¹²². Ајне хан итаәт кәстәрди, сәмимилијини кәстәрди вә Туман хан да бу вилајәти она верди. Бөјүк разылыгла ону кери јоллады, өзү дә пайтахтына дөндү¹²³.

Ушағынын үзүнү көрүнчә севинч вә шадлыгдан нә едәчәјини билмәди. Бир мүддәт Көл Ерки ханла биркә әдаләтлә, дүзкүнлүклә ишләр көрдү.

Даһа сонра оғлу Кајы Јавгуј бөјүјүб јеткинләшди вә бир дәфә чај кәнарында бир кәнч илә ојнајырды. Јолдашына һирсләнәрәк тамыш гәләм гәдәр назик (түркләр тикан дејирләр) үч учу олан бир оту көтүрүб ону јолдашына вурду вә ону гәләм кими ики јерә бөлдү. Бу отун учлары алмаз кими иди. Оту она вуран кими, кәсичи учлары ушағын боғазыны үздү¹²⁴. Һамы буну көрүб дәһшәтә кәлди.

Туман хан бу һадисәни билиб деди: «Мәним оғлум ким нә дејир десин танрыдан гүввәт алыр вә әрз етди ки, бундан сонра онун ады Тикан Биле Ер Бичкән Кајы Јавгуј хан олсун!». Бунун мәнасы бир адамын башыны Тикан оту илә үзән (бичән) демәкдир¹²⁵.

Бир мүддәт сонра Көл Ерки ханла Туман хан тахта отурдуғу вахт тој иди вә Туман ханын оғлу да орада иди. Һамынын јанында о Көл Ерки хана деди: «Бу тахтда отурмаг мәним атамын һаггыдыр. Узун мүддәтдир ки, сән буна саһиб чыхмысан. Атам бөјүјүндән сонра анамы она вердин ки, һәлә дә тахта отуруб һөкм едәсән. Инди исә мән дә бөјүмүшәм, сән исә чох гочалмысан. Инди тахтдан ениб ону јијәсинә вермәк вахты кәлмәјибми? Һәр бир бөјүк вә кичик билир ки, бу тахт бизим һаггымыздыр. Бундан белә тахтда отурма, арамыздакы достлуг вә бирлик, дүшмәнчилијә вә анлашылмазлыға чеврилмәсин».

Көл Ерки хан бу сөзләри ешидиб бир мүддәт дурду, сонра деди: «Мән бу сөзләри даһа әввәл билмәли, сөјләмәли идим вә сәнин тикан илә бирини ики бөлдүјүн күн тахты сәнә вермәли идим. Анчаг сән мөндән тез тәрпәндин вә дүз дејирсән. Мән нә дејә биләрәм ки»¹²⁶.

Ертәси күн Көл Ерки хан бөјүк бир тој (мәчлис) гурду: Туман ханын аталарындан галан гызыл евини (чадыр) башга евләрлә бирликдә гурдулар. Көл Ерки хан Горгуду, бүтүн Оғуз нәслини (уруг) бөјүкләри (әкабир) вә дикәр көркәмли адамлары (әшрәф) чағырыб деди: «Отуз ики илди ки, мән бу тахта отурмушам»¹²⁷. Бу күн бу, Туман ханын һаггыдыр вә она да атасындан галмышдыр. Әкәр бизим нәслимиздән (уруг) бири падшаһ олмаг истәсәјди, бу, бош бир хәјал оларды. Падшаһлыг тахты, бунун үчүн Улу Танры тәрәфиндән сечиләнләрә вә онларын нәслиндән оланлара лајигдир. Бу бир һәгигәтдир ки, бу көкдән кәләнләр әсла јанылмазлар, амма мән јаныла биләрәм. Буна көрә тахтда отурдуғум отуз ики илдә мөндән инчијән олубса сөјләсин». Орадакылар бир ағыздан чаваб вердиләр: «Биз һамымыз сәнин бүтүн һәрәкәтләриндән разы вә мәмнунуг. Көңлүмүздә сәндән бир инчиклик тозу талмамышдыр» (599 а). Сонра тахты Туман хана гајтарыб деди: «Белә бир шәртлә тахты верирәм ки, онлар да аталарынын давраңдыглары кими давраңсынлар, һагг-әдаләтдән дөnmәсинләр. Нечә ки, биз етмишик».

Сөзүнү битирдикдөн сонра зарафатла нәвәси Гајы Јавгуј деди: «Еј мәним гызымын оғлу! Ахырда мәнимлә дүшмән олдуң. Кәл, севинчлә тахта отур!» Бу вахт ушағын доггуз јашы варды. Чавабында деди: «Мәним бу барәдә атамла сөзүм вә мәсләһәтим (кенгәш) вар. Сабаһ бизим күнүмүздүр вә нә едәчәјимизи билрик, сәнин сөзүнә еһтијачымыз јохдур».

Тоја кәләнләр кетмәјә һазырлашаркән, атлары јәһәрләјәркән (тогамиши) кечә оғул атасы илә мәсләһәтләшиб (кенгеш) она белә деди: «Атасы сағ икән оғулун тахта отурмасы доғру дејил. Сән бир тој гуруб тахта отур. Мән исә јалһыз сән гочаландан сонра тахта отурарам». Атасы онун сөзүнү бәјәнди вә гәбул етди. Һәмнн кечә атасынын вахтында иш башында олан бәјләри (үмәра), мә'мурлары (гамештеган) вә амилләри (әсимал) чағырылмасы вә һамынын јығылмасы үчүн елчиләр кәндәрдиләр. Һамы јығыланда тој башладылар. Бу тој елә кәзәл гурулмушду ки, бундан ирәли һеч ким беләсини кәрмәмишди. Тој дүз он үч күн чәкди. Туман хан илк күндән Тахта отурду. Јүз күн кечдикдән сонра өз арзусујла тахтдан дүшдү вә оғлу Тикен Биле Ер Бичкен Гајы Јавгуј ханы тахта отуртду. Бу хан дохсан ил падшаһлыг етди. Чох горһмаз, ләјагәтли, намуслу бир адам иди, бүтүн өлкәләри јасанын һөкмүнә табе етди вә дүнјанын һәр јериндән она веркиләр кәндәрдиләр. Дохсан ил падшаһлыг етдикдән сонра өлдү. Дәфндән вә јасдан сонра бәјләри (үмәра) вә јахынлары (могарреба) тој гуруб оғлу Уладмур Јавгуј ханы¹²⁸ тахта отуртдулар. Онун Гара Алп¹²⁹ адлы бир кичик гардашы вар иди вә гардашындан даһа чох севилиб-сајылырды.

Һакимијјәтинин он бешинчи илиндә әввәлләрдә оғузлара итаәтә бојун әјән Ујғур нәслиндән Арыклы Арслан хан дүшмәнчилијә башлады. Оғуз јабгуларынын һакимијјәтинә гаршы үсјан етди¹³⁰. Уладмур Јавгуј хан ордуну јыхыб ону саваша чағырды. Бу воруш үчүн кәрәк олан бүтүн јараг вә сурсат еһтијачыны Сајрам шәһәриндә там өдәјәндән сонра Талас шәһәринин сәрһәддиндә Арыклы Арслан ханын ордусу илә гаршылашды. Үч күн үч кечә ворушдулар. Уладмур күч кәлиб онлары эзди вә Арыклы Арслан хан өз бәјләри илә биркә бу ворушмаларда өлдүрүлдү¹³¹. Әввәлләр онлара верилмиш вилајәтләри кери алды вә бу гәбиләләрдән кемиш отуз иллик веркисини алды. Там бир ил бу өлкәдә галды. Өлүмдән гуртармыш ордунун галыглары Уладмур Јавгуј ханын һүзуруна кәлиб, өз күнаһларыны бојунларына алдылар вә она гуллуг етмәјә һазыр олдугларыны билдирдиләр.

Арыклы Арслан ханын кичик јашлы бир оғлу варды. Бир күн ону Уладмур Јавгујун јанына кәтирдиләр. Ушағы көрүб чох эзабчәкди, көзүндән јаш ахыб деди: «Јазыг! Аталарымыз вилајәти Ујғурлара вермишдиләр. Әкәр Арыклы Арслан хан бош үмидләрә

гапылыб белә нанәчиблик етмәсәјди, бу ушаг белә кәдәрли вә јетим галмазды».

Ушағы Алп Тагвач-хан¹³² адландырыб бу вилајәтин падшаһлығыны она верди. Она мүмкүн гәдәр јахшылыглар едиб Ујғур бәјләринә деди: «Ата-бабаларымыз сизә һәр заман көмәк етмиш, горумуш вә јахшылыглар етмишләр. Иншаллаһ мән дә бундан сонра бу јолла кедәчәјәм. Сиз дә тамиз үрәклә вә бүтүнлүклә бизә итаәт едиб миннәтдарлыг јолуну тутсаңыз вә һәмишә бизә бәхшиш кәндәрсәниз, бәс едәр. Беләликлә, сизин һәр кәзәл давранышыныза биз дә чаваб верәчәјик. Амма бир даһа, аллаһ еләмәсин, бизә гаршы чыхыб дикбашлыг етсәниз, үсјанкар гуллара нә едирләрсә, сизин чәзаныз о олачаг».

Бу сөзләри сөјләјиб орадан кери дөндү вә өз пајтахтына кетди. Атасы вә дөвләт бәјләри онун шәрәфинә тој гурдулар. Бу јығынчаг вә тојлар о гәдәр хош кечди ки, аталарындан мирас галан торпаглары бу ушаға вермәји гәрара алдылар. Ујғурлардан алынған бүтүн әсирләрин кери гајтарылмасыны бујурду. Бунун үчүн мәмләкәтин дөрд тәрәфинә чарчылар кәндәриб әсирләрин кери гајтарылмасыны елан етдиләр. Топланан Ујғур әсирләрини Алп Тагван хана кәндәрди. Һәр јердә сүлһ бәрпа олду вә динчлик јенидән гајтарылды. Бундан сонра атасы Тикен Биле Бичкен Кајы Јавгуј хан өлдү. Уладмур ханын бүтүн падшаһлығы јетмиш беш ил чәкди. Лакин онун оғлу јох иди. Уладмурун өлүмүндән сонра Кајы Јавгуј ханын оғлу Гара Алп һөкмдар олду. Атасы Урче ханла ворушан заман ону дүшмәнләр бешикдән оғурламышдылар. Сонра кери дөнүб атасыны сағ көрүшдү¹³³. Уладмур Јавгуј ханын јетмиш беш иллик падшаһлығындан сонра Гара хан тахта кечди вә ијирми ики ил падшаһлыг етди¹³⁴. О, өләндән сонра исә...

Гара ханын оғлу Буғра ханын падшаһлығы вә мәмләкәтин тахтына чыхмасы

Јавгуларын вариси олмадығындан онларын нәсли кәсилди. Гара ханын оғлу Буғра ханы падшаһлыг тахтына отуртдулар. Дохсан илдән сонра онун үч оғлу олду. Ән бөјүју Ил-Тәкин, ортанчыл Гору-Тәкин, ән кичији дә Бәј-Тәкин иди. «Тәкин» сөзүнүн мә'насы кәзәлүзлү демәкдир¹³⁵. «Буғра хан јемәји¹³⁶ (ашы)» адлы хәрәк онула бағлыдыр. Дејиләнләрә көрә белә бир һадисә олмушдур: Бир күн әскәрләр ач галмыш вә «нә биширәк?» дејә сорушмушлар. О да чәлд бир гәдәр хәмири көтүрүб әлиндә јоғурмуш вә газана атмышдыр. О замандан бу күнә гәдәр бу хәрәк онун адыла адлаыр.

Онун дөврүндә һагг-әдаләт вар иди. Һәр бир кәс өз һаггыны алырды. Халг боллуг вә учузлуг ичәрисиндә јашајырды. Үч оғлу-

нун анасы Бајыр хатын¹³⁷ адлы чох ағыллы, биликли вә көрүб-көтүрмүш бир арвады вар иди. Өлкәдәки ишләр үзрә чох заман о, һөкм верирди. Бир күн бу гадын өлдү. Буғра хан үч ил јас тутду, отагдан бајыра чыхмады, сачларыны кәсмәди. Буғра хан гочалмыш вә зәифләмишди, кетдикчә дә даһа да күчдән дүшүр (кери кедирди?). Онун бу һалыны көрән бәјләр нәһажәт сорушдулар: «Үч оғлундан һансыны өз јеринә хан сечирсән?», Буғра хан чаваб верди: «Мәсләһәтләшин, бәјләр кими истәсә ону да гојун». (599 б). Лакин онлар бирликдә бу вәзифәни бири дикәринин үстүнә атыр, бир-биринин рәјини өјрәнирдиләр. Сонра бәјләр бу вәзижәт һаггында Буғра хана билдирдиләр. Буғра хан сорушду ки, сиз кимин һагда дүшүнүрсүнүз? Онлар чаваб вердиләр ки, «һәр үчү дә сечилмәјә лајигдирләр, тахта-тача лајигдирләр. һөкм сизиндир!» Буғра хан деди: «Һамысындан јахшысы ортадыр». Бәјләр бу сөзләрдән аңладылар ки, ортанчыл оғлу Гору-Тәкини сечди. Бундан сонра јығылыб једди күн тој етдиләр вә Гору-Тәкини тахта отуртдулар. Сонра Гору-Тәкин атасынын јанына кәлиб она белә деди: «Ај ата, нечә илдир ки, евин бир күнчүндә отуруб јас тутурсунуз. Бу јалгызлыгдан нә чыхар?» Сонра атасыны чөлә чыхартды вә бирликдә ова кетдиләр.

Овда Гору-Тәкин бир даг чејранына ох атды. Сары Гул адлы бириси бу оху тапыб Гору хана кәтирди. Гору хан деди: «О сәдагәт вә сәмимилијиндән бу оху мәнә кәтирди». Онула чох көзәл давранды, ону «ләшкәркеш» бәјлијинә учалтды. Она јүксәк јер вә рүтбә верди. Овдан гајытдыгдан сонра Гору хан атасына деди: «Анамын јерини тутмаг үчүн сәнә бир гыз алачағам». Буғра хан ағлајыб деди: «Һансы бир гадын анан Бану (Бајыр) Хатынын јерини тута биләр? һәм дә мән гадынлардан гачырам, биз ата-оғулу күсдүрәр, орталыға нифаг салар». Гору хан бәјләрбәји олан Күнчә бәјин¹³⁸ гызыны атасы үчүн истәди. Бир дәфә тој иди. Гыш мөвсүмү иди. Буғра хан сәрхош олуб јатмышды. (Буғра ханын) арвады Гору ханы јалныз көрүб, онун хошуна кәлмәк үчүн башындакы битләри тәмизләмәк истәди. Гору хан һәр һалда анам һесаб олур дејә чәкинмәдән башыны онун дизинә гојур. Гадын она деди: «Мәни атан үчүн истәдин, амма һеч мәнә бахмырсан вә мәни бир гочанын әлиндә әсир етдин». Гору хан кишилик гејрәти вә һејсијјатынын тапдандығыны көрүб гәзәблә деди: «Сән гәлбиндә (өзүндә) белә бир чиркин истәји нечә дашыјырсан? Сабаһдан кеч олмајараг атамла данышыб сәнә лајиг олдуғун чезаны верәчәјәм». Сонра орадан чыхыб евинә кәлди вә јатыб јухулады. Гадын бу сиррин билиниб јайылачағындан вә һамынын јанында рәзил олачағындан горхду. Ону габаглајыб бир һијлә ишләтмәји гәрара алды: Гору ханын евиндән ики-үч гыз чағырды. О кечә тәсадүфән гар јағмышды. Гызлардан бири Гору ханын чәкмәсини кејинәрәк Буғра ханын евинин гапысына гәдәр

ајаг изләри гојду. Сәһәр гадын кечиб кәлиб әри Буғра хана деди ки: «Сәнин оғлун Гору ханын мәнә гаршы чиркин вә утанмаз арзулар бәсләмәси һеч лајигдир (рәвадыр)? Бах бу да онун евә кәлдијини көстәрән ајаг изләри». Буғра хан бу һадисәдән һиддәтләниб чох гәзәбләнди вә бәјләри чағырыб бу һадисәни онлара данышды. Бәјләр дедиләр ки, доғрусуну өјрәнмәк үчүн ән јахшысы будур ки, ону тутуб көрдүјү күнаһы вә алчаглығы өзүндән сорушаг. Буғра хан буна разылыг верди. Гору ханын евиндән гапысына кәлдиләр. О һәлә јатырды. Бәјләр дедиләр ки, сәни тутмаг үчүн бујруг вар. Гору хан чашды вә фикирләшди ки, јәгин Антлыг Сарыгулбаш кәлмишдир. Бәлкә дүшмән кәлмиш вә мәни тутмаг истәјир. Лакин бәјләр дедиләр ки, сәни атанын әмри илә тутуруг, Гору хан деди: «Мадам ки, атамын әмри илә мәни тутурсунуз, онда бујурун». Әлләрини узатды вә ону тутдулар. Гадынны сөјләдикләрини ондан сорушдулар. Гору хан белә чаваб верди: «Белә көрүнүр ки, мән оланлары атама демәкдә кечикмишәм. О, даһа чәлд тәрпәниб мәнән габаға дүшүб. Ән јахшысы сонра көрәчәјин иши дилинә кәтирмә. Ағыллы адамлар демишләр ки, дилә дүшән иш зијан кәтирәр. Бу өјүд инсанлара тутмадыглары ишләрдән данышмағы нәсиһәт едир, чүнки бу ахырда инсана зәрәр кәтирир». Сонра өзү илә бу гадын арасында баш верәнләри ачыг данышыр. Бәјләр сорғу заманы онун сөјләдикләрини атасына билдирдиләр. Гору-Тәкин дејир: «Дүздүр ајаг изи онундур, аңчаг о белә бир иш тутмајыб, белә бир алчаглығы енмәјиб». Буғра хан бәјләрдән сорушду: «Бу барәдә сизин фикриниз нәдир?»

О заманлар «Див гајасы» адлы јүксәк бир дағын этәјиндә әждаһа варды¹³⁹. Бу дағын этәјиндә Әндәк адлы чох кениш бир дүзәнликдә үч дәнә бөјүк ағач варды. һәр ағач бир чешмәнин ајагында битмиш вә һәр ағачын алтында ики мави әждаһа варды. Әкәр биринин күнаһы олардыса, ону јаралајыб әждаһанын јанына көндәрәдиләр. Әкәр доғрудан күнаһы вардыса, әждаһа ону бир анда јејирди. Јох әкәр күнаһсыз вә тәмиз исә, онда јаралы вүчуду сағалырды. Јахшы, ја пис адам олмалары орадача ајдынлашырды. Буғра хан онун хәјанәткар олуб-олмадығыны ајырды етмәји әждаһалара тапшырмаг истәди вә көзләрини чыхармағы әмр етди. Сонра ону ити кедән чөл дәмәсинә миндириб бир зәнчи ашпазы да она гошдулар. Ағасыны горусун. Зәнчи дәмәнин једәјини әлине алыб бу сәһра илә ики ајлыг јола дүзәлди. Бу вахт Гору ханын сипәһсалары вә ләшкәркеши олан Антлыг Сарыгулбаш јох иди. Кери дөнүб бу ачы хәбәри ешитчәк чох дүшүндү вә өз-өзүнә деди: «Атасы Буғра ханы өлдүрүб башыны оғлуна апарачағам, ону јолдан дөндәриб тахта отурдачағам. Лап көзләри көрмәсә дә һөкм верә биләр». Лакин бир гәдәр дә дүшүнүб деди: «Мән атам нечә севирамсә Гору-Тәкин дә өз атасы Буғра ханы елә сеvir. Беләдирсә ону өлдүрсәм һеч хошуна кәлмәз. Јахшы бир иш көрүб

гуллуг етмэк истәйиркән, бундан тәрсинә пис иш көрмүш оларам. Гој бир ону тапым, ондан рүсхәт алсам, кери дөнүм атасыны өлдүрәрәм». Тәләсик атланараг кетди.

Бир сабаһ онлара јетишди. Гору-Тәкин ат налынын сәсини ешидиб зәнчијә деди: «Бах көр архамызча кәлиб чатмаг истәјән кимдир?» О чаваб верди: «Боз атын үстүндә бир адам отурмуш вә атын синәсинә бир гара готаз (кутас¹⁴⁰) бағламышды». Онда Гору хан деди. «Елә исә бу мәнимлә достлуға анд ичмиш олан Антлыг Сарыгулбашдыр. Экәр гардашларым олсајдылар, атлары гара, готазы исә ағ оларды». бир-бирләринә јахынлашанда атлардан ендиләр. Сары Кулбаш Гору-Тәкинни эл-ајағыны өпүб ағлады. Гору-Тәкин деди: «Еј мәним вәфалы достум! Мәним үстүмдә сәнин һаггын бөјүкдүр. Мәним гардашларымын да јеринә сән кәлдин. Кери гајыт, евинә, ушагларына бах. Мән күнаһсыз олдуғуму билирәм вә билирәм ки, евә сағ-саламат гајыдачағам (л 600 а). Экәр нәтичә башга чүр оларса, евимә вә ушагларыма сән бах».

Антлыг Сары Кулбаш ағлады вә деди: «Мән кери дөнмәјә-чәјәм. Јахшы, ја пис олса да сәнинлә галачағам».

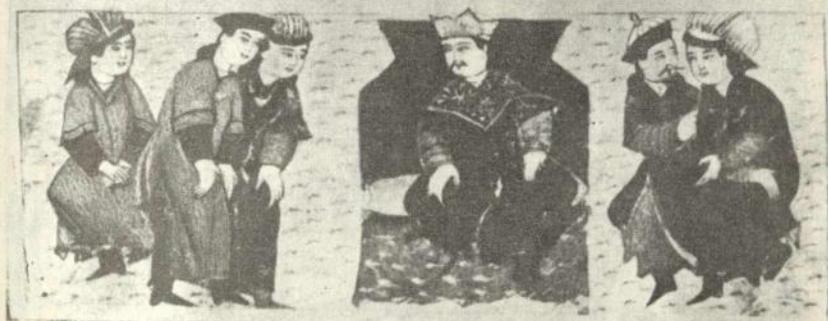
Орадан јола дүшдүләр. Бу узун јол гысалды. Ики ајдан сонра бир күн узагдан үч ағач көрүндү. Антлыг сорушду: «Бу үч ағачдан һансына јахынлашаг?» Гору-Тәкин чаваб верди: «Мән ортанчыл оғул олдуғум үчүн ортадакы ағача». Елә бу арада үч дағ гочу (кечиси) көрүндү. Антлыг атыны сүрүб дүз әждаһанын јанына кәлди. Гору-Тәкин тәрәфә баханда көрдү ки, о, булағын (чешмәнин) башында јатыб. Әждаһа дүз онун синәси үстүнә јеријирди. Сары Кулбаш бундан горхуб гылынчыны чәкди, әждаһаны өлдүрмәк истәди. Әждаһаја деди: «Нә едирсән? О, падшаһдыр; күнаһсыз ола-ола ону бу ачыначағлы күнә салыблар. Она бир пислик етмәјесән дејә сәни өлдүрәрәм»¹⁴¹. Әждаһа деди: «Нараһат олма, о, күнаһсыз вә тәртәмиздир». Дили илә Гору-Тәкинни һәр ики көзүнү јалады вә о дәгигә көзләри ачылды. Орадан сағ-саламат кери гајытдылар. Евинә гајыдыб арвад-ушағыны көрдүјү вахт, дүшмәнин кәлдијини вә Буғра ханы эһатә етдијини хәбәр вердиләр. Тез дүшмәнин үстүнә јеридиләр вә ону дармадағын етдиләр.

Гору-Тәкин атасыны көрүб башына кәләнләри она сөјләди. Буғра хан чавабында деди: «Бу гадыны мәним үчүн истәдијин күндән билирдим ки, бир күн фитнә (бүлгәг¹⁴²) фәсад салачағдыр. Амма сән мәним сөзләримә гулаг асмадын. Инди исә бу гадынын чәзасыны нечә истәјирсән, елә дә вер».

Гору хан беш дајча кәтирмәји әвр етди. Гадыны бир атын гујруғуна бағладылар. Сағ голуну башга бир атын гујруғуна, сол голуну вә ајагларыны да беләликлә о бири атлара бағладылар.

مردود تا در حارثيل و كان من... يذبح ذبوح انسان في زمان... اور مري حجت... عمار و ملوكة ايمان...
اخرو نيرت به كد... در وجه معاش و اموال و ايلات... دلبران و دريند... از خود در احاطه كند...
تصانها باغها مانند مقام صاحبان و ان و ليزن بر ايشان... در شد و او خود بعد از...
لاک

ادشاه... او غنود از خال...
ميدان غنود كوز خان كاسير... او غنود... كوز خان بر تخت نشست...
عقلها آورد و مدت

Күн хан вә онун мәсләһәтчиләри

Қара Барақын ити чанаварларла вурушур

تا آنها را جانب کوفندگان و قزاقان را طلب دارند که بکنام جانب رفته است چون محسوس کردند در میان
 رسد بودند از کمان و قزاقان با آن کوفندگان رفته و درین گمراهی بود که یک راه داشت در میان آنها
 عقب و قزاقان ایشان جنگ کردند و آن در

نگاه میداشت و کمانها را می آید تا کوفندگان را تعجب نمایند قومان جا را می معلوم شد که هر چه در پیش
 رفت و جانها را کوفندگان که بر آنست و میگردانند آن کل سخن خود رسیده است و در آن کوفندگان

Кара Баракын ити чанаварларла вуршур

تا خون رسد و دست می گویند چه تو فرکت روز در کولار کفان طریقه کردند که خانه او بر کمان
 در آن روز بود آنها در کسر زد

Эрки хан Туман вә Горгудла (солда)

وقوت و قامت او بی نظیر راه آید بر او افراجه کرد و گفت سی دو سال با من نماند
 فرمان جانانیت و از آن بهر است او را با طمع باشد که او و می آید با راه سوید و در آن خانه در وقت
 رسد که از دنیا می آید برای آن راه کرده باشد و از اصل ایشان باشد و در آن ضایع از حضا شد و آن
 سی دو سال که من نماند بودم اگر کسی را حاده از این آرزو باشد عرض کند مرده باقی شد ما او را در همه
 خسور و راضی بودیم و هیچ عیار از آن خدش نبردیم و جادو مانده است که ما را در آن روز

Кагы Јавгу Туман хана сәдагәт анды ичир

بگشت و بگویم زدی نمی بر عقب روانه شد و میسر علی حال آمد و او را بر سر و معصه کرد و گفت و صحبت
 من فرعون کرد بلخین حالی آنگه شد لوگوئل بود اندر شد که از این سه زیاده را داشت که در دو شیخی
 این نادر از تو بود باشد او گوئل بود که طلب بر فور بر شد و آب گمشدی که در نجات نایابی پدر بودند که در
 بر سر او زد و گفت این تصویر را بگردان او را بگردان و میسر کردند بود و روزی را بگردان او را بگردان و گفت
 این سر را بایق و نسل او را بگردان

Әл-голу бағлы Шаһ Мәлик атасы Әли ханың гаршысында

Атлары бирден тамчыладылар ва белече бедани парча-парча олды.

«Ихьдан бир даъя кетирмеји амр етди. Ону ишига, гапышта боюндан кечириб атын белена даш кими багладылар. Бу даъя кими берк гачан бир хеъван көрүнмемимшиди. Бу киниги хөкмдар ону меъдана чакди. Меъдана бир неча суварии көндарди. Боюнана гапышдан кемеуду кечирдилар ки, даъя ону дан чаке билсин. Бир аз сонра ону йера атыб сурпулга йеъакди. Бу (манзаре) көрөн-лерни деъшете кетирдилди. Ону о гелер сурпулгайд ки, вучудундакы дери тамамиле соъудду. Исти беданиден галлар ахырды. Чаньны белече эзоб вейяи шаънеъи верди. Залымдан даладет көзле-нирмиди»¹⁴³.

Гору хан деди: «Бундан сонра ким йаган данышыб бөтан десе, ахыры белле олачат». Сонра Бугра хан огуна деди: Артыг хеч бир сөз-сөхбет ва деди-году олмасын деъа тахта чых, падаша-лыг сонин хатгындыр. Гору хан Кары Таласда тахта отурду ва йетмиш беш ил падашагыг етди¹⁴⁴. Ону өлгүмүндан сонра голму Огунар¹⁴⁵ Күлнекде¹⁴⁶ деди ил падашагыг етди. Ондан сонра огул Арслан хан Күлнекде тахта чыхды. Ону гыргх Ничиби¹⁴⁷ Сувар өл-касиди¹⁴⁸ алдыгы Сувар ады бир гуду вар иди. О, чох хүндарин, гешраман, гырат ва истигнагы иди. Падашага чох йахы иди. Ега йа-хы иди ки, белдерин ва вазирлерин хүдурдуду, падашагыг гугагына сөз деъа билерди. Бир дефе ону гешрифи Хатунун (ханымын) гуга-гына чатды ва ону сарбестининден ва ликбашыныдан шашырды. Ничиби¹⁴⁹ ва инактар¹⁴⁹ она гилте едирдилар. Эз арагарында мес-падашаг хатг чох фиккирдилар. Сани өлдүрүб зорта падашаг-лыгы ате кечиреъак ва санин аравадыны алачат. Бутун бунлары өйрениб кизгелде билмейди».

Кара Арслан хан Сувара иш тапшырыб бир йера көндарди ва деди: «Кери дененде ону парча-парча елмеък учун сиза верирам». Онлар кетдилар, падашаг да перемханага кетди. Бөлж гаданы (Мал?) Бал Хатун ила Чевар (Көвбар) хатун она чангыла пераб ичмеји арзуламат учун йагына калдилар. Падашагыг гомкин ва узунтугуду көрүб себебинин билмеък истегилар. Арслан хан Сувар хатгынла өйренип килерини данышды ва деди: «Галым бунга көре сыхтыр. Сабаг бурга гапышдан бунга көре соргула гугулачат. Экар деъиндилар догду ога, ону өлдүрүеъеъем». Падашаг да белле дедилар: «Сөзүндүзү, биз ил хечрден нао неча эсау ашарыр ва ону хоштамардыг, чунки, кизги-ачыг хеч сөзү эсаретле не эдеъир-ди. Лакра ва ваъжак бир даламыр. Хеч чур неши сене эдеъир-падашагыг ишлерини, йеъак, ичмеъ, ат, алтыр, даяе кими хеч-ванлары йемленмесини, падашагтар, кейим ишлерини чох көзле көрмүш, гешкиг етминдилар. Ола билер ки, онлар гилте ва киниге

бу сөzlәри дежибләр. Әввәлчә дәриндән јохлама вә арашдырылма апарылмалыдыр. Беләликлә, тәрәфләрин мөвгеләри вә бичлији бошуна бурахылмасын. Јазыг күнаһсыз икән она гәптә едәнләрин јаланы илә өлүмә кетмәсин. Сонракы пешманлыг фајда вермәз, сакит олмаг үчүн диггәтлә давраһмаг лазымдыр».

Қара Арслан бүтүн кечәни бу иш һаггында дүшүндү. Сабаһы күнәш доғанда баш хәчибинә хәбәр вериб деди: «Мән Күјүклү һисара¹⁵⁰ ова кетмәк истәјирдим. Амма онларын (гадынлар) бир гәдәр насаз олмалары буна јол вермәди. Сиз өзүңүз (ова) кедин». Онлар да падшаһын әмри илә кетдиләр.

Ертәси күн Сувар кәлди. Қара Арслан елә етди, Сувар ону көрмәсин. Бир күндән сонра она хәләт көндәриб әмр етди ки, Ананда¹⁵¹ вә Јени Кәнд вилајәтләриндән үч иллик веркини кәтирсин. Она мәншур вә мал-гара верди вә бир чох башга һәдијјәлләрлә јола салды. Сонракы күнләрдә өз хәчибләринә вә Сувара гаршы һијлә дүшүңүрдү. Өзүнү өлмүш дејиб бир табута узанды, хәчибләрә вә Сувара хәбәр көндәрди ки, бәс Гара Арслан өлмүшдүр! Хәчибләр бу хәбәри ешидиб тез кери гајытдылар вә тәләсик бир-бириләри илә мәсләһәтләшмәјә башладылар: «О бизимлә һеч јахшы давраһмырды, хош үз көстәриб етибар етмәзди, үстәлик, бизә олан инамы гырыб Сувара үстүңлүк верәрди. Онун јасы бизим үчүн бир кәлинин тоју кимидир». Хаһын гадынлары илә һеч марағланмадылар, јалныз бир дәфә көнүлсүз јаса кәлдиләр. Арслан ханын хәзинәләрини әл кечириб өз араларында бөлүшдүрдүләр. Онун тәбил вә косуну, бир дә бајрағыны элә кечирдиләр. (600 б). Икинчи күн Сувар кәлиб чыхды. Бөјүк бир јас мәчлисигурду. Гадынларын јанына кедиб үрәкдән ағлады, јанды. Онун ағы кими дедији ше'рләр һамыны ағлатды. Бу ше'рләрдә белә дејирди: «Еј падшаһ, чох һејфләр олсун ки, сән бәјләрини разы салмады, инди онлар сәнни өлүмүндән сонра евинә вә ушағларына көмәк етмәдиләр, тәбил вә бајрағыны евләринә апардылар. Инди сән өләндән сонра мәним јашамағымын нә фајдасы вар? Сәндән сонра дүшмәнләринин севинч дүнјасыны көрмәмәк үчүн өзүмү өлдүрәчәјәм».

Онун бу ағламағыны, сызламағыны ешитчәк Гара Арслан бирдән әлләри илә вуруб табуту гырды вә ајаға галхды. Гадынлар бундан горхуб дедиләр: «Бир өлү нечә олду ки, чанланды!» вә гачдылар. Сувар гачмады вә уча сәслә деди: «Сәнә сәдагәтим вә бағдылығым бәлли олду, мәни дә өзүңлә о бири дүнјаја апармаг үчүн кәлдин». Гара Арслан ону бәрк-бәрк гучаглајыб өпдү. Онун гәлби севинч вә разылыгла долу иди: «Уча Тауры мәнә јенидән дирилик бағышлады вә һәјата гајтарды, сән һеч гәм јемә». Сувар чашғынлыгла деди: «Сән инсаны белә нечә имтаһана чәкирсән?» Падшаһ деди: «Инди сәһбәт вахты дејил. Оғланларым Иларслан вә Маһмуд бүтүн јоман вә хидмәтчиләрлә атланыб кетсин-

ләр вә гырх хәчиби тутуб кәтирсинләр». Онлары тутуб падшаһын һүзуруна кәтирдиләр. Билмәдән тутдуғлары ишдән утаныб пешман олмуш вә көзләрини јерә дикмишдиләр. Падшаһ гәзәблә гышгырды: «Нијә көзләриниз јерә дикилмишдир?» Онлар горхудан чашыб чаваб вердиләр ки: «Күнаһкар олдуғумуздан».

Арслан хан әмр етди: «Сизин Сувар һаггында дедикләриниз өзүңүзә гаршы чеврилди. Ондан мәнә дедикләринизин һамысы өз мурдар чаныңызда вармыш. Бизим тәбил вә зурнамызы евинизә апармысыңыз. Мән табутдан чыхмагда бир гәдәр кечиксәјдим, кәлиб јетишән Сувар сизин үзүңүздән өзүнү өлдүрәчәкди. Инди сизин етдикләринизин чәзасы өлүмдүр, јох олмагдыр». Вә онларын өлдүрүлмәсини Сувара һәвалә етди. Сувар деди: «Падшаһын ичазәси илә онлары елә өлдүрүм ки, бүтүн дүшмәнләрә ибрәт дәрси олсун». Онлары јол ажрычына кәтирмәји әмр етди. Ибрәт олсун дејә өлдүрдүләр, јәни көзләрини чыхардыб, гулағларыны кәсдиләр. Әл-ајағларыны бәдәнләриндән ажырыб јол бојунча дүздүләр. Өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән бу матәмә кәлән әһали вә бәјләр јол бојунча бунлары көрүб сарсылдылар. Арслан ханын һүзуруна кәлиб көрдүкләриндән тәәччүбләндикләрини билдирдиләр. Падшаһ буну белә ајдынлашдырды: «Онлар пис нијәтли адамларды. Јалан јаймаға вә нифаг салмаға чалышырдылар. Бу да әмәлләринин чәзасыдыр».

Сонра Сувара деди: «Сән өзүңдән сонра көзәл ад гојдун. Һәр јана јәј ки, јер үзү онларын мурдар чанларындан гуртарды. Бир дә јәј ки, һәр ким јалан данышыб, бөһтан атыб, пислик етмәк фикринә дүшәрсә вә падшаһа әл галдырмыш оларса, ону белә чәзә көзләјир».

Сувара Сибашы (имарәт и-лешкер) рүтбәси верди, һаиб вә һәчиблији дә она тапшырды. Јетмиш ил дөвләтин башында дурду, хошбәхтлик вә бөјүклүклә падшаһлыг етди.

Өз оғлу һәләлик кичик олдуғундан әмиси оғлу Осман хан Күләнкдә тахта чыхды. Он беш ил падшаһлыг етди. Өлүмүндән сонра Әсли хан тахта чыхды. Јашлы вә дүнја көрмүш бир адам иди вә дүнјаны ајларын, илләрин аршыны илә өлчүшдү. Үч илдән сонра оғлу Шабан хан¹⁵² тахта чыхды. Шабан хан ијирми ики ил падшаһлыг етди¹⁵³. Онун өлүмүндән сонра јерини оғлу Буран хан (Туран) тутду. Он сәккиз ил падшаһлыг етди. Буран ханын өлүмүндән сонра онун јеринә оғлу Әли хан кечди. О ијирми ил мүддәтиндә Мәнд вә Јеникәнддә падшаһ олду. Амује чајынын бу тәрәфиндә отурурду. Амујенин о бири тәрәфиндә, Сејһун чајынын саһилиндә чохлу гәбиләләр јашајырды. Онларын бөјүкләри бир нечә бәј иди. Әли хан оғлу Гылынч Арслана гырх миңә јахын атлы чыхара билән о јерләри идарә етмәји тапшырды. Јүз сәксән јашлы Бигдиз Гардычыны¹⁵⁴ оғлунун һаиб вә вәзири тәјвин етди ки, оғлу ишләри доғрулугла вә Гардычынын әдаләтиндән чыхма-

белә бачарыглы көрүб журд салдылар, чадыр гурдулар вә ону өз-ләринә бәј (әмир) вә шаһ етдиләр.

Бу һај-күј вахты Бигдиз Гардычы кәлиб чыхды. Оғузлар Тоғрулу артыг өз бәјләри сечмишдиләр. Ону Тоғрулун јанына кәтирдиләр. Тоғрулун бөјүклүјү вә шөһрәти Гардычыны һејрәтә кәтирди. Тоғрул деди: «Сәндән бир «сөз сорушачам, анчаг дүзүнү сөјлә». О разылашды вә Тоғрул деди: «Нә үчч бураја кәлмисән?» Гардычы чаваб верди: «Әли хан Шәһ Мәлики тутуб интигамынызы аласыныз дејә сизә тәслим етмәк үчүн мәнә верди. Инди јолдадыр. Чаркәнд вилајәтиндә¹⁵⁹, тезликлә кәлир». Тоғрул деди: «Әкәр доғру дејирсәнсә, мәнән чаныны гуртарачасан, јох әкәр јаланса мәним ишкәнчәләримдән өләчәксән». Гардычы горхуб һәр шеји олдуғу кими данышды. Тоғрул Гардычыны тутуб бир нечә нәфәри дә ону горумаг үчүн гојду. Он алты мин әскәри орада гојуб әмр етди ки, еһтијатлы олуб јериниздән тәрпәнмәјин. Он дөрд мин дөјүшчү сечиб онун да алты минини сағ тәрәфдәки ики дәфә арасында пусгуда дурмаг үчүн гардашы Дукакын ихтијарына верди. Алты мин дөјүшчүнү дә кичик гардашы Арсланын ихтијарына верди ки, о да сол тәрәфдә пусгу гурсун. Тоғрул өзү ики мин әскәрлә ијирми минлик Шаһ Мәлик ордусу илә гаршылашды. Тоғрул кери чәкилиб пусгуда дуранлара јахынлашынча, гардашлары пусгудан чыхараг ијирми мин әскәри дөврәјә алыб чохуну гырдылар. Шаһ Мәлики бир чох танынмыш бәјләри илә тутуб гәләбә севинчи илә кери гајытдылар. Шаһ Мәлики гошунун көзү габағында ики парча бөлдүләр. Тоғрул деди: «Ким падшаһ олмаг истәјирсә, кәрәк јахшы гајда-ганун јаратсын. Шаһ Мәлик пис һәрәкәтләринин вә чиркин давранышынын, күнаһынын чәзасыны алды».

Әли хан Тоғрулун султан олдуғу, Шаһ Мәлији өлдүрдүјү хәбәрини ешидиб гәм-көдәрдән хәстәләнди вә ики ил сонра вәфат етди. Вә сәлтәнәт Тоғрула галды. Әтрафдакы бүтүн өлкәләрә елчиләр көндәрди. Әдаләт, доғрулуг вә јахшылыг үстүндә бир дөвләт гурду. О, дүнјанын һәр јериндән верки топлајырды.

Бөјүк гардашы Дукакы Гәзнәјә вә о јерләрә һөкмдарлыг етмәјә көндәрди. Кичик гардашы Арслан шаһы Рума вә онунла гоншу өлкәләрә бәј тәјин етди. О, ермәниләр өлкәсинә кәлди вә бәјләриндән бири олан Ил Арслан шаһы ермәниләр өлкәсинә бәј тәјин етди. Күрчү өлкәсинин веркисини топламағы да она тапшырды ки, султан Гызыл Арсланын хәзинәсинә көндәрсин¹⁶⁰.

О, Рума кетди, ворушуб бүтүн Рум өлкәсини тутду. Һәр ил Мәрвә, гардашы Султан Тоғрула верки көндәрирди. О, ијирми ил, пејғәмбәримиз (Мәһәммәд) әлејһиссәләмын пејғәмбәрлијинә гәдәр падшаһлыг етди. О, өләндән сонра гардашы (Дукак) јеринә кечди. Једди ил падшаһлыг етди. О, өлүнчә (Токуз Јавку) падшаһ етдиләр. Бу бир ујғур адыдыр. О, он ики ил падшаһлыг етди.

Әсилзадә (Саман Јавгуну) Мавәрннәһрдә ондан сонра тахта отуртдулар. Саманиләр тарихиндә она Саман Худа дејирдиләр вә бүтүн саманиләрин улу бабасыдыр¹⁶¹.

(601 б) Ондан сонра (Ағым Јавгу) бир ил падшаһлыг еләди. Ондан сонра Көкәм Јавгун олду. О, һәлә ушаг иди. Бу мәмләкәтин Гара Шит адлы бир дүшмәни вар иди. Дөвләтин идарәси үчүн лазымы һөкмләри бәјләр верирди. Бирдән Гара Шит гошун топлајыб ағыр ворушмаја башлады. Көкәм Јавгу ағыр чәтинликләрлә растлашды. Дүшмәнләр та евинин гапысына гәдәр һәр јери талан етдиләр. Бешикдәки көрпә гардашыны әсир алдылар вә гәһнимәт топламагла башлары гарышды.

Көкәм Јавгунун ордусу јенидән күчләнди, гејрәт, мәрдлик вә истәклә гадын вә кишиләр топланыб Гара Шитин ардынча кетдиләр. Онлара чатыб, дармадағын едиб кери гајытдылар. Һагг әдаләтлә падшаһлыг ишләри илә мәшғул олдулар. Бир нечә илдән сонра әсир алынмыш кичик гардаш бөјүк гардашына белә хәбәр көндәрди: «Мән артыг бөјүмүшәм вә һәдди-булуға чатмышам. Гошун көндәрмәк лазымдыр. Онларын көмәји илә үстүн кәлиб бунлардан хилас оларам». Көкәм Јавгу ораја орду көндәрди вә бу орду Гара Шитин гошунлары илә гаршылашды. Орада Көкәм Јавгунун гардашына Сәрәнк ады¹⁶² вермишдиләр. Онларын арасындан чыхыб гардашынын гошунуна гошулды. Ордулар гаршылашынча араларында бөјүк ворушма олду. Һәр ики тәрәфдән чохлу өлән вә јараланан олду. Ахырда һәр ики тәрәф кери чәкилди. Сәрәнк ордунун гәраркаһына кәлиб гардашынын гуллуғунда јер өңдү вә башына кәләнләри данышды. О деди: «Мәнә орада сәрһәнчлик вә ев-ешик ағасы вәзифәси вермишдиләр». Көкәм Јавгу деди: «Бурада да о ишләри көр»:

Көкәм Јавгу ијирми ил падшаһлыг едиб гәфләтән өлдү. Сәрәнк гардашынын чәсәдини бир табута гојуб бир ил хәстә ады илә сахлады вә гапылары горујараг өлкәнин ишләрини идарә едирди. Бир илдән сонра өлкәнин бәјләри топланыб Сәрәнкин јанына кәлдиләр вә дедиләр: «Бир илдир сән һөкмранлыг едирсән, гардашын сағдырса ону бизә көстәр. Јох, әкәр өлүбсә даһа нијә кизләдирсән? Сән өзүн тахта чыхмалысан».

Сәрәнк онун падшаһ олмасына онларын разы олдуғларыны көрүб ағлады вә деди: «Гардашым бир илдир ки, өлмүшдүр. Өлкәмизин дүшмәни чох олдуғундан, бу ишин ачылмағыны истәмәмишәм».

Сонра гардашыны үзә чыхарыб дәфи етдиләр вә өзү дә падшаһ олду. Өләндән сонра оғлу Сәбук Тәкин падшаһ олду. Ондан сонра Гајы нәслиндән¹⁶³ олан оғлу Маһмуд Сәбук Тәкин һөкмранлыг едирди. О он доғгуз... иди вә ...ил тахта олмушду. Гиндистанын бәзи шөһәрләрини тутмушду. Онун тарихчәси даһа әввәл кениш верилмишди.

(641 а) Ондан сонра оғлу Мәс'уд падшаһ олду. Гыш мөвсү-мүндә гышламаг үчүн Куркан вә Мазандарана кәлди. Султан Тоғрулун јахынлары вә гоһумлары, Кыныг Сәлчуг вә Чағры бәј Давудун өвладлары вә төрәмәләри Мәрв, Бәлх вә Герат вилајәт-ләрини тутдулар. Султан Мәс'уд онлардан верки истәјәндә вер-мәдиләр вә дедиләр: «Биз анчаг өзүмүздән оланлара верки ве-ририк, чүнки биз падшаһ нәслиндәник». Мәс'уд шаһ гышламаг үчүн Куркан вә Мазандарана кедәндә Чағры бәј Давуд Маһму-диләрин әсас шәһәри олан Гәзнәни алмаг үчүн тәдбир төкүрдү. Мәс'уд буну билән кими 30 мин атлы илә Мәрви мүһасирәјә алды. Кыныг Сәлчугун оғуллары көмәк үчүн елчиләр көндәрди-ләр. Кәфән кејиниб биз сәнә табејик дедиләр вә Мәс'уда тузгу вә тагар¹⁶⁴ веркиси көндәрдиләр. (Чағры бәј Давуд) елчи вә хәбәр-чи көндәриб бујурду: «Диггәтлә өјрәнин көрүн Мәс'удун дүшәркә-си һарададыр вә нә вәзијјәтдәдир». Онлар һәр шеји јахшыча өј-рәниб көрдүкләрини јерли-јатағлы данышдылар. Чағры бәј һәр гапыја алтдан кејиниб үстдән гыфылланмыш 100 сүвари гојду вә бујурду: «Кечә јарысы намаз вахты ајыг олун, бирликдә дүш-мән үзәринә кечә һүчүму едәчәјик».

Кечә мүәззин «Еј Давуд, сәни јер үзүндә өзүмүзә хәлифә ет-дик» ајәсини охуду. Давуд бунун нә демәк олдуғуну сорушду. Мә'насыны өјрәндикдән сонра өзү үчүн бунун јахшы олдуғуну анлады вә бир дә гулаг асды. Һафиз дејирди: «Аллаһым! Сән ис-тәдијини јүксәлдирсән, истәдијини дә јерә јыхырсан. Хејир-бәрә-кәт сәнин әлиндәдир. Сән һәр шејә гадирсән».

Давуд бу ајәнин дә мә'насыны билмәк истәди. Ону да хејирли санды, үрәкләнди вә чәсарәти артды. Гардашы Чағры бәјлә¹⁶⁵ сөзләшәндән сонра бирликдә үрәк архајынлығы вә тәмиз гәлблә шәһәрдән чыхыб бир нечә јердән дүшмән үзәринә јеридиләр. Дө-јүшчүләр бир анда Мәс'уду тутуб Давудун һүзуруна кәтирдиләр вә тәслим етдиләр¹⁶⁶.

Сәлчуг түрк падшаһларына чадыр дүзәлдән Керакүчү Хоча-нын оғлу Токсурмушун нәслиндән олуб Кыныг бојундан иди. Нуш-тәкин Гарча да Султан Мәһәммәд Харәзмшаһын узаг әчдады олуб, Оғуз бојунун Бегдим өвладларындан иди. Нуштәкин Сәлчуг султанларынын гуллуғунда оланлар арасында иди¹⁶⁷.

Оғуз сојундан олан падшаһлар беш өвладын төрәмәләридир: Кајы, Јазыр, Ејмур, Авшар вә Бегдили. Падшаһ јалныз бу бојлар-дан олмушдур¹⁶⁸.

Шаһ Мәликин бәјләриндән олан Кыныг Газыгурдун Салвур Динкли бәј адлы бир нөкәри варды. Дејирләр ки, Шаһ Мәлик мәғлуб олан вахт бүтүн Оғуз бәјләри Мәрвдә топлашдылар. Сал-вур өз гәбиләсиндән олан он мин атлы илә көч едиб Хорасан сәр-һәдинә кәлди вә Куһистан, Тәбас вә Исфәһан тәрәфләри узун мүддәт талан етди. Нәһәјәт сәлчуглар бу өлкәләри тутанда Сал-

вур онларла бирләшди вә узун мүддәт онлара көмәк етди. Ахыр-да онун өвладлары фарс тәрәфә кетдиләр вә о өлкәни алдылар. Тарихдә Салгуриләр адланан фарс атабәјләри онларын нәс-линдәндирләр¹⁶⁹.

Ады ..... олан дикәр Оғуз бәји мин атлы илә Чейһунун о тајында јурд салмышды. Гышламаг вә јайламаг үчүн Балкан дағ-ларына вә еләчә дә Харәзм сәрһәдләринә кедирди. Кутлуг бәј вә Газан бәј¹⁷⁰ онун өвладларыдыр. Онларын нәсли һәлә дә давам едир.

Рум түркмәнләри Караманлар, Әшрәфләр вә дикәр түркмән-ләр, Сәлчуг султаны Тоғрул Рума кетдији вахт онунла олан һәмий ијирми мин түркмәнләрдәндир.

Тоғрул кери гајыданда онлар орада галыб јурд салмышлар. Онларын бәји вә башчысы Кыныг сојундан олан Арслан иди.

Бундан әләвә, Оғузлар парчаланыб дағыланда шаһ Мәликин Јазыр бојундан олан бир бәји вә Әли ханын оғуллары... Јазыр тә-рәфә кетдиләр. Онлар Һисар дағыны¹⁷¹ өзләри үчүн јурд вә мәскән сечдиләр вә орада бүнөврә салдылар. Онларын нәвә-нәтичәләри һәлә дә орада јашајырлар.

Аллаһын көмәји илә Оғуз вә нәслинин, еләчә дә түрк султан-ларынын анылмасы тамамланды.

Өн сөз

- ¹ Бу барөдә этрафлы мә'лумат үчүн бах: *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М., Соч., 1963; *женә онун*: Очерк истории туркменского народа. — М., Соч. т. II, ч. I, 1963; *женә онун*: Султан Синджар и гузы (по поводу статьи Иностранцева К. А.) — М., Соч., т. II, ч. II, 1964.
- ² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Хетагурова Л. А. — М., Л., т. I, кн. I, 1952.
- ³ *Dietz F.* Der Neuentdeckte oughusische Cyklop. — Halle und Berlin, 1815.
- ⁴ *Радлов В. В.* К. вопросу об уйгурах. (Приложение к 70 тому Записок АН, № 2. — СПб., 1893, с. 21—28) вә онун дикәр әсәрләри.
- ⁵ *Бартольд В. В.* Турецкий эпос и Кавказ. — М., Соч., т. V, с. 473—486.
- ⁶ *Riza Nour.* Oughous-name. Epoque turque. — Alekandrie, 1928.
- ⁷ *Pellot P.* Sur la légende d'Oguz-Khan et écriture ouigure. T'oung Pao, XXVII, 1930, 4—5, 248—538.
- ⁸ *Bang W., Pachmati G. R.* Die legende von Oghuz-Kaghan. — SPAW. Phil-hist. KL., XXV, 1932, 1—44 Түркчәҗә тәрчүмә едәни М. Еркин. *Oguz Kagan destani*, Istanbul, 1970.
- ⁹ *Orkun H. W.* Oguzlara dair. — Ankara, 1935.
- ¹⁰ *Щербак А. М.*, Огуз-наме. — М., 1959.
- ¹¹ *Eraslan Kemal.* Manzum Oguzname. — Istanbul, 1976.
- ¹² *Кононов А. Н.* Введение к «Родословной туркмен». Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. — М. — Л., 1958, с. 22, 82 и сл. Бундан сонра: РТ.
- ¹³ *Бартольд В. В.* — М., Соч., т. VIII, с. 270—310.
- ¹⁴ *Стори Ч. А.* Персидская литература. Библиографический обзор. Пер. с английского Ю. Э. Брегея — М., ч. I, 1972, с. 305. Бундан сонра: *Стори*.
- ¹⁵ *Петришевский И. П.* Рашид ад-Дин и его исторический труд. В кн.: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., т. I, 1952, с. 25.
- ¹⁶ *Маһмуд Кашғари.* Диван-и луғат ит-түрк.
- ¹⁷ «Огузнамә». Топгапы китабханасы (Бағдал Көшкү фонду), № 282. «Мәч-мә-җи Нағиз Әбру» топлуһунда.
- ¹⁸ Еһтимал ки, бурада әлҗазмасыны көчүрән катиб сәһифәләрин нөмрәләрини гарышдырмышдыр. Белә ки, сонунчудан әввәлки вәрәг 601 б рәғәми илә нөмрәләнишидир.
- ¹⁹ *Бернштам А. Н.* Историческая легенда об Огуз-кагане. — Советская этнография, 1935, № 6, с. 33. Бундан сонра: *Бернштам А. Н.* Көстәрилән әсәри.
- ²⁰ Огузун Чин мәһбәләриндәки Моде илә еһниләширилмәси барөдә Н. Л. Бичурин муфассал җазмышдыр: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л., т. I, 1950, с. 225—226. Һәмчинин, бах: *Короглы Х.* Огузский героический эпос. — М., 1976, с. 15, 44—45, 78—79.
- ²¹ *Бернштам А. Н.* Көстәрилән әсәри, сәһ. 42—43.
- ²² *Әд-Давадари.* Дүрәр әт-тичан вә гүрәр таварих әз-зәман (Истанбулдакы Сүләманијә китабханасы әлҗазмасы, № 523, 202 а-б вәрәгләри). Бундан сонра: *Әд-Давадари*.
- ²³ *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей, т. I, кн. I, с. 80—91.

¹ Олчәј (Улчәј) ады «Чами әт-тәварих»дә (с. 80, 81, 153) Булча (Әбулча), *Әбу-л-Газидә* (с. 39.) Амулча кими гејд едилир. Мүасир шәхс ады Улчатајла мугәјисә един.

² Ортақ вә Куртак. Һәр ики мәнтәгә Балхаш көлүндән шимал-гәрбдә, Темиз вә Кара-Сор көлләри арасында Акмолинск-Каркаралинск хәттиндә, Сары-су, Чапан-су вә Маинака чајлары арасында јерләшир. Тејмурун јурушләри илә әла-гәдар хатырланыр (*Шами.* Зәфәрнамә, I, с. 470). *Ч. Ч. Валиханова* көрә (Собр. соч., I, с. 647) — Уртақ (Ортақ) вә Куртак (Кертак) — Мәркәзи Газахыстанда, Бетнак-Дал көлүндән шималда јерләшән дағдыр.

³ Инанч шәһәри (Јафенч) Газахыстанын Семипалатинск вилајетиндә, Ајагуз чајы үзәриндәки Ајагуз шәһәринин јахынлығында, јахуд онун јериндә олмушдур. *Маһмуд Кашғаридә* (1,59) «Чај адыдыр»; *Јагулда* (III, 375): «Јафенч Или јахынлығында шәһәрдир». *Чүвәјнидә* (инкилисчә нәшри, I, 356) шәһәрин ады Јафенч кими охунур вә түркчә Јананч (Јананчы) кими тәләффүз олунар. Түркчә јанынча вә чапанла мугәјисә един.

⁴ Борсуқ, Барсуғ (Бөјүк вә Кичик) адланан јер (гумлуг) Мугочар массивиндән чәнуб-шәрғдә јерләшир вә Арал сабилләринә гәдәр кәлиб чатыр. *Ч. Ч. Валиханова* көрә (I, 648) Борсуқ гумлуглары Чөлкар дәмир јол стансијасы илә Арал арасындадыр.

⁵ Талас (әр. Тараз) — Гырғызыстанда шәһәр вә ејни адлы чајын вадиси. Кары Сајрам (индики Сајрам) — Чимкәнтин 12 километрлијиндә ејниадлы чајын саһилиндә кәнд. Бах: *П. П. Иванов.* Сайрам. Сб. Туркистанского восточного института. — Ташкент, 1923, с. 46—56.

⁶ Кунчи (Кунчи, Кунчи, Гојунчи) — Орданын оғлу, Чучинин нәвәси, Чинкиз ханын нәтичәси. Хубилај хаганла мубаризәсиндә Кајдуја көмәк етмишдир. Елханиләр-Аргун вә Газанла достлуг мүнәсибәтләриндә олмушдур.

⁷ Кајду (монголча Хајду) — Кашинин оғлу, Укедејин нәвәси, Чинкиз ханын нәтичәси. 1261—1301-чи илләрдә Орта Асијанын шәрғ һиссәсиндә һакимијәт сүрмүшдур.

⁸ Јавгу (Јабгу, Јафгу) — гәрб түркләриндә баш һөкмдар титулу (*ДТС*, 222, 223, 249). *Рәшидәддин* Исмаилләр һаггында фәсилдә (Данешпәжуһун нәшри, Тһран, с. 220) бу титул «Чәфга, Чүббә» шәклиндә верилир. *Әбу-л-Газидә* титул Бакуј (Јакуј олмалыдыр) кими јазылыр. *Маһмуд Кашғаридә* Чәфга-кәндхуда, субашни дәмәкдир. Бу ләгәб, үмүмән, «башчы, рәйс», башга сөзлә — пәдшаддан тутмуш кәндхудаја гәдәр бүтүн шәхсләр мәһнасына ујғун кәлир. *Рәшидәддиндә* (I, I, с. 81): «Бүтүн тајфалар үзәриндә һөкмранлыг едән адам». *Әбу-л-Газидә* (39): илһи ағсаггалы (ил улуғу).

⁹ «Чами әт-тәварих»ә көрә (ч. I, китаб I, с. 76, 77, 81). Огузун әмиләри Орхан, Күр хан вә Күз хан иди. *Әбу-л-Газидә* көрә исә онлар Ур хан, Кур хан вә Кыр хан адланырдылар.

¹⁰ Огузун анасынын ады Ај-Каган иди (бах: *Риза Нур*, с. 15, *Щербак А. М.*, с. 22).

¹¹ Бу дөјүш һаггында бах, һәмчинин *Әбу-л-Гази* (с. 42). Бурада өлдүрүләнләр арасында Огузун сонунчу арвадынын атасы Ор хан јохдур.

¹² «Чами әт-тәварих»дә (с. 83): «Огуз галиб кәлди, Талас вә Сајрамдан Бу-харајадәк олан вилајәти зәбт етди».

Гарагурум шәһәрини Укедеј хан ујғурларын гәдим пајтахты Гара балгосунун јахынлығында салдырмышды. Гарагурум дејилән јер ады (Хангај дағлары рајонунда Селенга чајынын сағ голу Орхан чајынын јухары ахарында) әввәлләр дә мөвчуд олмушдур. Гурум «гара гаја вә гала» дәмәкдир (бах: «Дорфер, III, 460).

¹³ Тугла чајы — Кентеј дағларындан башлајыб Селенгаја говушан Тола чајдыр (Моголларын кизли тарихиндә — Туула).

¹⁴ Ад «мовал» кими тәсбит олунар. *Әбу-л-Газидә* Огузун бабасынын ады Могол (А. Туманскинин тәрчүмәси с. 10); Могол (А. Н. Кононовун тәрчүмәси,

с. 40; һәрчәнд, А. Н. Кононов жазыр ки, «фонетик бахымдан «могул» жазмаг даһа жахшы оларды) кими верилир. Беләликлә, *Әбу-л-Газида* сөһбәт Могол хандан кедир. О, һәмчинин, жазыр (с. 76): «О вахтлар өзбәкләри могол адландырдылар». Икинчи һалда «Мовал», *Рубрика* көрә (с. 92, 113 в. и. а.) моал, могол, могол — тајфа адыдыр (монголча «монгол»ун түрк формасыдыр).

Плано Карпини илә мугајисә ет: «Су-могол — су монголлары». Мүфәссәл мәлумат үчүн бах: *Д. Банзаров*. О происхождении имени «монгол». Соч., — М., 1955, с. 167—174.

¹⁵ Огуз һаггында шифаһи рәвајәтләрдә бу тәфәрруат жохдур.

¹⁶ Башга бир јердә («Чами әт — тәварих», 1, 1, 83, 84) Рәшидәддин жазыр ки, ујгур түрк дилиндә «бирләшмәк вә јардым етмәк» демәкдир вә Огуз «она гошулан вә онунла әлбир оланлара ујгур ады верди. Бу, түрк сөзүдүр вә фарсча мәнасы беләдир: о, бизә гошулмуш, көмәк вә һәмрәјлик көстәрмишдир».

Сөзүн етимолокијасына даир фикирләрдә әлағәдир бах *А. А. Семјоновун* «Чами әт — тәварих» шәрһләринә (I, 1, с. 84, гејд 1) *А. Н. Кононова* (с. 84—85, гејд 35). Бурада зәури әдәбијат да верилмишдир.

¹⁷ Канглы (канг сөзүндән) вә канлы (кан сөзүндән) араблы, јәһни арабасы оланлар анламыны билдирер. Бах: Тачата sözlügü (IV, 2234) — канлы (канглы) — араба; *ДТС* (с. 418, 419); канга, канглы — араба; *В. А. Гордлевски* (Государство Сельджукидов, с. 128) чағдаш Анадолу түркләринин арасында канлы (араба) сөзүнүн ишләндијини гејд едир. *С. Јә Малов* (Памятники, с. 411) канлынын мәнасыны «миник» кими вермишдир. Бах һәмчинин: *В. В. Бартольд*. О колесном и верховом движении в Средней Азии, Соч., IV, 406—408.

¹⁸ Ил олмаг — өз үзәриндә һакимијәти танымаг, дөвләтин тәркиб һиссәси, вассал, мүттәфиг олмаг.

¹⁹ Чох еһтимал ки, Икаријә Памирдәки Зоркул көлү, Ваһан-дәрја вә Агсу чајлары арасында јерләшән вилајәтин ады иди.

²⁰ Јәгин ки, сөһбәт Пәнч чајындан кедир.

²¹ Сынми (Тинеси) Огул Јағма хан Көјтүрк китабәләриндәки Кәшмир һөкмдары Тинеси оғлу Јадигмадыр. Еһтимал ки, Тинеси Чин дилиндәки Ти'ен-изи — «Аллаһын оғлу» сөзүндәдир. Бах: *К. Јан*, с. 21. Еһтимал ки, Огузун Кәшмирә јүрүшү заманы бурада јағма адлы гүдрәтли тајфа јашајырмыш.

²² Мәтидә «Чин» бүтөвлүкдә өлкәнин ады кими чәкилир. Мачин (Манзи) исә Чәнуби Чин мәнасыны билдирер. «Чами әт-тәварих»дә (I, 1, с. 160) дејилир ки, Сүбеләј Баһадурун гардасы оғлуну «Бајанла бриликдә ордунын әмири кими монголларын Нанкијас адландырдылары Чин вә Мачин өлкәләрини зәбт етмәјә көндәрмишдиләр» вә «онлар ораја кетдиләр вә једди ил әрзиндә Нанкијас вилајәтин бүтүлүклә тутдулар» (I, 1, с. 188).

²³ Туркан — Иртышын голларындан бири. Еһтимал ки, бу дағлар Чунгарија Алатаусунун голларыдыр.

²⁴ Әкәр Балхаш көлү — Чунгарија Алатаусу — Сасыккол вә Алакол көлләри арасындакы әрази Инал ханын өлкәси адланырдыса, онда, еһтимал ки, бу Јенисеј гырғызларынын өлкәси иди.

²⁵ Ола биләр ки, бурада адлары мәнбәләрдә башгурдларда јанашы чәкилән келарлар нәзәрдә тутулур: Бах: *Һудуд*, 318—319. Чүвејни (инкилисчә тәрч., I, с. 270). *Рәшидәддин* (I, 1, с. 66, 73, 103).

²⁶ Кара Шит Јавгы Кара Шит Јағы (Јавгу) да ола биләр. *Әбу-л-Газида* (с. 69): «Огуз илинин Кара Шит адлы бир дүшмәни вар иди». Шит һаггында бах: *П. Голден* I, с. 173, 174.

²⁷ Белә чыхыр ки, Огузун адында «хејрхәһ» анлајышы да вардыр.

²⁸ Гара Сүлүк ујгур «Огузнамә»синдә (*М. Шербак*, с. 56). Улуг Туруг адланыр.

²⁹ Буна бәнзәр рәвајәт јакутларда да вар. Бах: *А. П. Окладников*. Якуты. — М., 1955, с. 354.

³⁰ «Чами әт-тәварих» көрә (*Березин И. Н.*, с. 18, 19; I, 1, с. 84). Огуз 17-ил әрзиндә Ит Барак тајфасы илә ики дәфә муһарибә апармышдыр. *Әбу-л-Гази*:

(с. 43, 45) нәгл едир ки, Огуз һөкмдары Ит Барак хан адланан ил илә вурушмушдур. *А. М. Шероака* көрә (с. 58). Ит Барак — «Шаманларын миниб көјә галдыгылары узун гыллы итир». Бу өлкәнин һарада јерләшдији барәдә гәти бир сөз демәк чәтиндир. *Плано Карпини* (с. 48, 72) жазыр ки, «Океан үзәриндә һансыса бир өлкә вар. Орада бәдһејбәт варлылар тапмышлар. Бизә дејилдији кими, онлар һәр чәһәтдән инсана бәнзәјирдиләр, башлары адам башы иди, үзләри исә ит сифәтинә охшајырды». Бу халгын «ит сифәти вар» вә онлар «самодиләрин ахасында, Океанын саһилләриндә сәһрада јашајырлар» (Иохани де Һалонфонтибус, с. 15). Гағфаз дағлары зонасында «маралдан бәрк гачан» белә адам — итләрин јарымит, јарымадамларын олдуғуну тәсдиг едир. Ит башлы улус һаггында әфсанәјә даир һәмчинин *Әбдул Гадири Инанын* гејдинә (с. 194) вә *А. Н. Кононовун* шәрһләринә (с. 88, гејд 44) бах.

³¹ Бурада Волганын делтасы нәзәрдә тутула биләр. *Әбу-л-Газида* (с. 43): «Вурушманын кетдији јерин гаршы тәрәфиндә ики бөјүк чај ахырды (Огуз хан) бир нечә күн бу ики чајын арасында галыб, гачыб дағылышан ордусунун галыларыны топлады».

³² *Марко—Поло* Гаранлыг өлкәни Сибир әразисиндә (Урал, Тура вә Об чајлары арасындакы әразидә) јерләшдирер, Һәр һалда, бу јер Урал дағларындан шимал-шәргдәдир. *Ион Бәттугә* (с. 11, 398 в. и. а.) хәбәр верир ки, Гаранлыг өлкәјә Булгарлар өлкәсиндән кечиб кетмәк олар. Бурадан Гаранлыг өлкәјә ит гошму илә 40 күнлүк јолдур.

³³ Буна бәнзәр сүжет *Марко Поло* (с. 166) тәрәфиндән дә гејдә алынмышдыр. «Татарлар бураја (јәһни Гаранлыг өлкәјә — *Р. Ш.*) бах белә кәлирләр: онлар бураја гулуңлу мадјанларла кәлир, гулуңлары сәрһәддә гојурлар ки, мадјанлар өз гулуңларынын јанына гајытсынлар. Онлар јола инсанлардан јахшы бәләдирләр. Белә ки, татарлар мадјанларда бура кәлир, гулуңлары исә архада гојурлар. Бурада әлләринә кечәни гарәт етдикдән сонра кери гајыдырлар, мадјанлар өз гулуңларына доғру кедир вә өз јолларыны јахшы таныјырлар».

³⁴ Сүжет Низаминин «Искәндәрнамә» поемасына кечмишдир.

³⁵ Мәтидә бу өлкәнин ады чәкилмир. Чох еһтимал ки, бу, Волганын ашағы ахары илә Гағфазын дағәтәји јерләри арасындакы торпағлардыр (ола биләр ки, Калмыкијадыр).

³⁶ *Атил* (Адил, Итил, Идил) — Волганын түркчә ады.

³⁷ *Шихнә* (Шиннә) — шәһәр коменданты, гарнизон рәиси (шиннә әрәбчә гарнизон демәкдир) мәналарына мувафиг кәлән вәзифә. Бу вәзифәни дашыјан шәхс шәһәрин тәһлүкәсизлији вә әмин-аманлығы үчүн чавабдәһ иди.

³⁸ *Јарлыг* (түрк-монголча — «сәрәнчам, әмр») — ханларын вердији јазылы фәрман. Јарлығлар, әсасән, тохунулмазлыг вә имтијазлар һаггында фәрманлар иди. *Пајыз* һөкмдарын адындан мандат кими верилән үстү имзасы лөвһәчик. Јол бурахылышы кими истифадә олуван пајызанын саһиби онун васитәсилә өзүнә лазым олан һәр шеји ала биләрди. Тапшырығын вачиблијиндән асылы олараг, пајызга гызылдан, күмүшдән, чугундан, бүрүнчдән вә тахтадан ола биләрди.

³⁹ *Алафа* — дөјүшчүләрин азугәси вә атлар үчүн јем. *Улуфа* — дөјүшчүләрин тәминаты вә мәвачиби.

⁴⁰ Мәтидә ад бурахылымышдыр. «*Огузнамә*» әсасында бәрпа едилмишдир. Адакы һәр үч сөз бу вә ја дикәр шәхсин гејри-ади бачарыларынын тәзаһүр етдији мүәјјән шәрәитлә биләваситә бағлыдыр. Бармаклуғ Чосун Билликин әләмәтдар кејфијәти гәсб едилмиш гәнимәти дашымаг васитәси ахтарыб тапмаг фәрасәти иди. Бүтөвлүкдә «Бармаклуғ Чосун Биллик» бирләшмәси еһтимал ки, «әлүстү билән (ишин маһијәтинә баш вуран) демәкдир. Бах: *А. М. Шербак*. Огуз-наме. — М., 1959, с. 52, 96.

⁴¹ Мәтидә *угрук* — дүшәркә, һөкмдарын дашынар әмлакы вә тәһри.

⁴² Огузун атынын итмәси «*Огузнамә*»нин ујгур версијасында әксини тапмышдыр. *А. М. Шербак* (с. 47—48). *Огуз Каган дастаны* (с. 9—10).

- ⁴³ Шәбәран (Шабран) — харабалары Азербайжан Республикасы, Дәвәчи районунун Шаһнәзәри кандини яхынлығында галан орта эср шәһәридир.
- ⁴⁴ Шамахи һәлә узун мүддәт хараба галды вә жалһыз Ширваншаһ Губадын (1043—1049) һөкмранлығы вахтында оғулар Ширван торпагларында хејли «Јәзидијә (Шамахи) шәһәриниң әтрафына јонумуш дашлардан мөһкәм дивар чәкиди вә түрк-оғуларын горхусундан она дәмр гапы гојулду». Бак: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. — М., 1963, с. 56.
- ⁴⁵ Сабалан (Севалан) — Әрдәбил јахынлығында дағ.
- ⁴⁶ Алатағ вә Ағдибери дағлары Ван көлүндән (Түркијә) чәнубдадыр.
- ⁴⁷ Учан (Учан) — Чәнуби Азербайчанда шәһәр.
- ⁴⁸ Бу парча сонрадан әләвә олунмушдур вә «Азербайчан» топониминиң етимолокијасы гондармадыр.
- ⁴⁹ Дијарбәкр — Ван көлүндән чәнубда шәһәр.
- ⁵⁰ Шам мәфһумуна Ван, Битлис, Урфа, Мәрдин, Антеп, Хитај (мүасир Түркијә) шәһәрләри вә әтрафлары вә Суријаның шимал һиссәси дахил иди.
- ⁵¹ Ирбил вә Мосул — Ирагың шималында шәһәрләр.
- ⁵² Ракка — Суријаның шималында шәһәр.
- ⁵³ Антакија — Түркијәдә, Искәндәрунда чәнубда шәһәр. А. З. Валидовун мәлүматына көрә (с. 91, гејд 257 а), оғулар Антакијаны «Батак Шәһәр» адландырырдылар. Онлар бураја елликлә көчмүшдүләр. Онларын башчылары (бәјләри) исә о һәндзәрдәки Бәј Дағлары дејилән дағларда јашајырдылар. Бурада, әсәсән, гарлук тајфалары јашајырды.
- ⁵⁴ Тәкфур — Јәгин ки, сөһбәт Бизанс императорундан кедир.
- ⁵⁵ Гошунун авангард (манкала) дәрәсәсиниң ардыңча кәлән һиссәси кечәлә јахуң кечилә адланырды.
- ⁵⁶ Ордунун шәһәрдән кәнара чыхарылмасы бүтүн түрк сүләләриндә мүшаһидә олунур. Гошун шәһәрә анчағ әһали үсјан галдырдыгда јеридилдири.
- ⁵⁷ Сөһбәт Аралыг дәнзиндән кедир.
- ⁵⁸ Тағар — 1) ордуну әрзагла тәмин етмәк үчүн рәијјәтдән јығылән натурал верки; 2) тахыл чәкмәк үчүн өлчү ваһиди. 100 Тәбриз мәнинә (295 кг) бәрәбәр иди.
- ⁵⁹ Оғуз су сәрһәдләриндән данышаркән јоллары үстүндәки һансыса чајлары (мәсәләң, Фәрат), јахуң Босфор вә Дарданелл богазларыны, Од дедикдә исә Бизанс нефт мәрмиләрини нәзәрдә тутурду.
- ⁶⁰ Наггында сөһбәт кедән һадисәләр Кичик Асија вә Сурија (Шам) әразиндә ажры-ажры мүстәғил мүсәлман әмирликләриниң вә сәлибчи торпагларының мөвчуд олдуғу XI—XII эсрләрдә баш вермишди.
- ⁶¹ Харвар — һәрфи мәнада «ешшәк јүкү» демәкдир. XIII эсрдә 80 кг-а бәрәбәр иди.
- ⁶² Гута—Дәмәшги әһатә едән кениш бағ саһәси белә адланыр.
- ⁶³ Халил (Хеброн) —Фәләстиндә шәһәр (Гүдсүн чәнубунда). Әфсанәјә көрә Ибраһим, Исһағ вә Јағуб пејғәмбәрләрин гәбри бурададыр.
- ⁶⁴ Бәғләбәк (Һелиопол) — Ливанда гәдим шәһәр. Ерамызың әввәлиндә бурада күнәш мәбәди вар иди. Рома һакимијәти дөврүндә бурада Вахх (Бахус) мәбәдләри дә мөвчуд олмушдур.
- ⁶⁵ Оғузун Рума, Сурија вә Мисирә јүрүшләри «Оғузнамә»дә әксини тапмышдыр (Бах: А. М. Шербак, с. 54, 55, В. Банг вә Г. Рәһмәти, с. 11, 12, 26, 27).
- ⁶⁶ Бурада сөһбәт анчағ Исһаһандан чәнубда јерләшән Лур (Луристан) дағларындан кедә биләр.
- ⁶⁷ Дәмәвәнд дағы (һүндүрлүјү 5604м) Теһраның шимал-шәргиндәдир.
- ⁶⁸ Бу һекајәт «Чами әт-тәварих»дә (ч. 1, китаб 1, сәһ. 85) вә Әбу-л-Ғазидә (с. 46) вар. «Оғузнамә»јә көрә бу ач гадының әринни ады Тәмјүрдү Кеғул иди (А. М. Шербак, с. 49—50, В. Банг вә Г. Рәһмәти, с. 10). Маһмуд Қашғари халач терминиң етимолокијасына белә изаһ едир: «Көзләјин, галын вә өмрүнүзү узадын». «Оғузнамә»дә: «Бурада гал, ач»; «Чами әт-тәварих»дә — «гая ач».

⁶⁹ Мазандаран — Хәзәр дәнзинниң чәнуб саһилләри јахынлығында вилајәт. Куркан (Горган, Чурчан) — Хәзәр дәнзинниң чәнуб-шәрг саһилләриндә вилајәт. Деһистан — мәркәзи Иранда дағлыг вилајәт. Куһистан — Хәзәр дәнзиндән чәнубда дағлыг вилајәт.

⁷⁰ Амул, Сари вә Астарбад — Хәзәр дәнзинниң чәнуб вә чәнуб-шәрг саһилиндә јерләшән шәһәрләр.

⁷¹ Исфәраин — Ираның шимал-тәрбиндә, Әтрәк чајындан чәнубда шәһәр. Себзевар — Ираның шимал-шәргиндә, Кәл-Шур чајының сағ саһилиндә шәһәр.

⁷² Нишапур — Ираның шимал-шәргиндә, Себзевардан гәрбдә шәһәр.

⁷³ Тус — Шәрги Иранда шәһәр.

⁷⁴ Абивәрд (Бавәрд) — Ираның шимал-шәргиндә шәһәр.

Сәрахс — Түркмәнистаның чәнубунда шәһәр.

Мәрв (индики Мары) — Түркмәнистанда шәһәр.

⁷⁵ Һерат — Гәрби Әфғаныстанда, Һәрируд чајының сағ саһилиндә шәһәр.

⁷⁶ Бајғыз (Бадкис, Базкис, Бадзкис) — Һератла Сәрахс арасында јерләшән вилајәт. Орта эсрләрдә бурада көчәри түркләрә мөхсус чохлу сүрүләрин отладығы көзәл отлағлар, јајлағлар олмушдур.

⁷⁷ Гур — Һератла Бамнан арасында, Һәрируд вә Һилмәнд (Әфғаныстан) чајларының јухары ахарларында мөвчуд олмуш тарихи вилајәт.

Гурчистан — Мурғаб чајының јухары ахарында, Гурла һәмсәрһәд вилајәт.

⁷⁸ Оғуз бу ики-үч аиләјә гарлук ады вермишди. Чин мәнбәләринә көрә, гарлуклар үч тајфа идиләр (түрк сәнәдләринә көрә онлары «үч гарлук» адландырырдылар). Шавана көрә (Document, 78) бу үч тајфа (Му-ло, Пу-фор вә Та-чели) VIII эсрдә Көјтүркләрә ворушмада иштирак етмишди. «Оғузнамә»дә һаггында бәһс олунан үч гарлук тајфасы һудуд әл-әләмдә дә хатырланыр (с. 286, 297), Бурада Чу чајы һөввәсиндә јашајан гарлуклардан сөһбәт кедир.

⁷⁹ Бу һекајәт «Чами әт-тәварих»дә (с. 84—85) вә Әбу-л-Ғазидә (с. 45) әкс олунмушдур. Ујғур «Оғузнамә»синдә А. М. Шербак, с. 48—49) бу ад Кагарлук кими гејд едилди.

⁸⁰ Демәли, гарлуклар Гурда, Бамнанда, Тохарыстанда, Памир—Алајда, Фәрганә вә Чу—Талас дағларында халачларла гоншулуғда јашајырдылар.

⁸¹ Зәрәфшан чајы нәзәрдә тутулур.

⁸² Јалгыз Ағач Сәмәргәнддән шимал-тәрбдә јерләширди. Бура Тејмурләнкни чох хошладығы истираһәт јери иди (Зәрәфнамә, I, с. 451, 493).

⁸³ Оғузуң өз јурду Балхаш әтрафында, Куртак вә Ортақда иди. Бах: «Чами әт-тәварих», с. 86.

⁸⁴ Бозок вә үчок терминләри һаггында мүлаһизәләрә даир бах: А. Н. Кононов. Родословная туркмен (с. 10—11, гејд. 85).

⁸⁵ Қыл Барақын (Ит Барақын) үсјаны «Чами әт-тәварих»дә, (с. 84) вә И. Н. Берзиндә дә (с. 18—19) әксини тапмышдыр. 30-чу гејдә дә бах.

⁸⁶ Гыпчағларын Қыл Барақын үсјаныны јатырмасына даир һәмчинни бах: Берзин И. Н., с. 19.

⁸⁷ Атил Волга чајыдыр. Јаман — суја кәлдикдә исә бу адла бир нечә чај вар: 1) Јаман — су — дузлу Тенкиз көлүнә төкүлән Кон чајының голу; 2) Јаман-сары — Сары-су чајының голу; 3) Јаман-јелке — Кама чајына төкүлән Уфа чајының голу; чох күман ки, бурада Урал (Јанк) чајы нәзәрдә тутулур. Һәрһалда Јаман-су Атил (Волга) вә Сырдәрја чајлары арасындағы әразидә ахан чајлардан биринни ады олмушдур.

⁸⁸ Индыр — Тарығы локаллашдырмағ мүмкүн олмады. А. З. Валидова көрә индыр-хырман, тарыг исә тахыл демәкдир; бу сөз бирләшмәси хырманда әлдә едилән мәһсулдан алынған верки мәнасыны билдирир.

⁸⁹ Јеникәнд оғузларын салдығлары илк шәһәрди.

⁹⁰ Бу мәнсәб саһибинни ады «Чами әт-тәварих»дә (с. 86 вә и. а.) Ерјәнки — Кәнд Ирқыл Хоца; И. Н. Берзиндә (с. 23) — Икит Ирқыл Хоца, Әбу-л-Ғазидә (А. Н. Кононов, с. 49—50, 91, гејд 87) — Ерқил Хоцадыр. Ерјәнқи — Кәнд Јеникәндиң (с. 98) катиб тәрәфиндән тәһриф олунмуш ады дејилми?

⁹¹ Тамға — әсәсән мал-тараја вурулан тајфа нишаны (дамға).

бас инди није вермирсэн?» Көл Ерки башыны ашағы дикиб хејли отурду. Бир гэдэр сонра башыны галдырыб деди: «Мән сәнини бу сөзләрини бундан даһа әввәл, мәһз тиканлы кызганла о адамын бојнуу вуруб гырдыгын күн дејәчә-јини көзләјирдим. Сән дүз дејирсэн. Јахшы! Разыјам. Инди падшаһлыг сәнин атана верилмәлидир».

¹²⁷ *Әбу-л-Газидә* (с. 60): «35 ил».

¹²⁸ Фәслин әввәлиндә Салур нәслиндән Улаш оглу Уладын ады чәкилир. *Әбу-л-Газидә* көрә, Қажы Јавгуж ханын оглуиун ады Мур Јавыдыр.

¹²⁹ *Әбу-л-Газидә* көрә гардашынын ады Гара Алп-Арслан иди.

¹³⁰ Бу һиссә *Әбу-л-Газидә* (с. 61) башга чүр сәсләнир: «Ганлы Јавынын ики оглу варды: бөјүјүнүн ады Мур Јавы, кичијининки исә Гара Алп-Арслан иди. [Ганлы Јавы]өләркән өз јурдуну ики јерә бөлдү. Түркистан вә Јенкикәнди Мур Јавыја, Талас вә Сајрамы Гара Алп-Арслана верди. Бир нечә илдән сонра Гара Алп бөјүк гардашы Мур Јавы илә дүшмәнчилик етмәјә башлады. Он ләјәгәтли адамлар ишә гарышыб онлары барышдырмаг үчүн узун мүддәт дилә тутдулар. [Лакин] Гара Алп-Арслан разылашмады».

¹³¹ *Әбу-л-Газидә* (с. 61): «Һәр икиси гошуи чыхарды вә онлар Сајрам јахынлығында вурүшдулар. Мур Јавы галиб кәлди. Гара Алп-Арслан дөјүшдә һәлак олду».

¹³² *Әбу-л-Газидә* — Алп Тугач.

¹³³ *Әбу-л-Газидә* (с. 61): «Мур Јавынын гануни арвалларындан өвләды јох иди. Урча хан адлы бирисини илинә басгын заманы о, бир гадыны әсир алды; ону бир нечә күн [өз јанында] сахлајыб кери гајтарды. Һәмин гадын өз јурдуна гајыдыб деди: «Мән Мур Јавы хандан бојлујам». Бир нечә ајдан сонра онун оглу олду. Адыны Гара гојдулар. Оглан дајыларынын јанында бөјүдү. Икилик чагына чатан кими гачыб Мур Јавы ханын јанына кәлди. Мур Јавы ону огуллуға көтүрдү. Мур Јавы өләндә бүтүн халг јыгышараг ону хан сечди».

¹³⁴ *Әбу-л-Газидә* (с. 61): «гырч ил».

¹³⁵ *Әбу-л-Газидә* (с. 62) — Гору-Тәкин Қузу-Тәкин кими кедир. Тәкин — хан аиләсинин кичик јашлы үзвләринин адына гошулан титул, шаһзадә (бах: *ДТС*, 547). *Һүдүддә* (с. 95, 274) (тогуз-огузларын өлкәсиндәки бәзи кәндләрин ады Бәј-Тәкиндир. *Тәкин* (тикин) сөзү һаггында һәмчинин бх: *Әбу-л-Гази*, гејд. 127.

¹³⁶ «Бугра хан јемәји» (Бугра хан ашы) һагда бах: *Ф. Сүмер*, Дәрки, ч. XVII, № 3—4, 1959, с. 376.

¹³⁷ Ашағыда ханын арвады Бану адландырылыр. *Әбу-л-Газидә* көрә (с. 62) ханын арвадынын ады Бабәр иди.

¹³⁸ *Әбу-л-Газидә* (с. 62): «Әфшар илиндә Егрәнчә адлы бирисинин көзәл бир гызы варды. Онун [өз јурдунда] ады Коркели Јахшы иди.

¹³⁹ «*Див гајасы*» Бугра ханын игәмәткаһындан ики ајлыг јол мөсафәсиндә, Чу чајы һөвзәсиндә, јөһни һарадаса Јакутијада, јахуд һәтта Һиндистан һүдүдларында да ола биләр.

¹⁴⁰ Готазлы атларын башында кәлән султанлар һаггында бах: *П. Савваитов*. Описание старинных царских утварей СПб, 1896, с. 15—16.

¹⁴¹ Көрүндүјү кими, Сары Кулбаш да Туман хан кими һејванларын дили-ни билдирмиш.

¹⁴² Булгак — гарышыглыг, һәјәчан, нараһатлыг, чакнашма, тәләш, нифаг, төшвиш. *ДТС*, с. 122—123.

¹⁴³ Бу ше'р Сасани һөкмдарынын Турандохт адлы гызына аиддир. «Огуз-наме»јә һеч бир дәхли олмајан һәмин ше'ри Рәшидәддин өз истәји илә Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән көтүрәк әләвә етмишдир. Әкеј ананын огуллуғуну јолдан чыхармасы һаггында кениш јајылмыш сүжет бир чох халгларын рәвәјәтләриндә мөвчүддур. Бах: *Г. М. Бонгард-Левина* вә *О. Ф. Волкованын* китабынын мүгәддимәси (The Kunal Legend. — Calcutta, 1965).

¹⁴⁴ *Әбу-л-Газидә* көрә (с. 64). Коры-Тәкин 40 ил падшаһлыг етмишдир.

¹⁴⁵ *Әбу-л-Газидә* — Ојунагдан сөһбәт кетмир.

¹⁴⁶ Әрәб мүәллифләриндә бу мәнтәгәнин ады Кулан кими верилир. *В. Ф. Минорскијә* көрә (*Һүдүд*, с. 354—358) о, Тарты (Түрксіб) стансијасынын јахынлығында јерләширди.

¹⁴⁷ *Һачиб* — хидмәтчи, гапычы, камеркер. Орта әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә сарајда ән јүксәк вәзифәләрдән бири. Сарај мәрәсимләриниң тәшкилиндә мүһим рол ойнајырды (АСЕ, X, с. 144).

¹⁴⁸ *Ибн Фәдлан* (с. 203—208) Сувар өлкәсини Исфахаба вә Отрара рајонунда јерләширди.

¹⁴⁹ *Инак* — монголларда ән јахшы хидмәтчиләр (нөкәрләр) инак адланырды. Монголча инак — јахын дост, инанылмыш, севимли адам. Термин һаггында әтрафлы мәлүмат үчүн бах: *А. Н. Кононов* (Родословная туркмен), гејд 134, с. 99.

¹⁵⁰ Бу, индики Қазалинскии 20 километрлијиндәки Күјүтгала, јахуд онун 23 километрлијиндәки Чанкәнд (Јеникәнд) — индики Сырдәрјанын ашағы ахариындакы Ново-Казалинск — ола биләр.

¹⁵¹ Аһанда да Сырдәрјанын ашағы ахариында јерләширди.

¹⁵² *Әбу-л-Газидә* (с. 65) ханын ады Шейбандыр.

¹⁵³ *Әбу-л-Газидә* көрә (с. 65) Шейбан хан 20 ил падшаһлыг етмишдир.

¹⁵⁴ *Әбу-л-Газидә* (с. 66) ад Кузучу бәј ајамалы «Бүкдәз» кими охунур.

¹⁵⁵ *Әбу-л-Газидә* (с. 67) һәмин бәјин ады «Қажы илиндән олан Қыркутдур».

¹⁵⁶ *Әбу-л-Газидә* (с. 64): «Ил арасында бир диванә варды, [онун] ады

Мираи Қаһин иди».

¹⁵⁷ *Әбу-л-Газидә* (с. 67): «Тоғурмуш адында бир нәфәр варды. Онун ата-сынын ады Керанче Хоча иди».

¹⁵⁸ *Әбу-л-Газидә* (с. 67) — Токат.

¹⁵⁹ Еһтимал ки, бу XI әсрдә Тоғрул бәјин һакими Шаһ Мәлик ибн Әли илә дүшмәнчилик етдији Чанкәнд, даһа доғрусу, Чәнддир.

¹⁶⁰ *Рәшидәддин* гејри-дәгиглијә јол верир: Сәлчуғлара гәдәр јаранмыш «Оғузнамә» XI әсрдә Кичик Асијада (Румда) баш верән һадисәләрлә бағланылыр.

¹⁶¹ Беләликлә, Саманиләрин түрк мәншәли олмалары сүбута јетир (бах: *Әли әс-Сабии*, *Әл-Әдәб әл-фарси*, фи-л-әср әл-Гәзнәви. — Тунис, 1965, с. 129).

¹⁶² Ад Сәрһәнк кими охунмалдыр.

¹⁶³ Маһмуд Гәзнәвинин атасы Сәбук Тәкинин мәншәчә Қажы нәслиндән вә Серенкии Көкәм Јавгунун гардашы олмасы *Рәшидәддинин* «Гәзнәвиләрин тарихи» әсәриндә дә тәсбит едилди (бах: *Ә. Атәшин* нәшри, с. 3—5).

¹⁶⁴ Түркчә *тузғу* әрәб дилиндәки *нузл* кими «мүсафирләр үчүн һазырланан јемәк» демәкдир. Бах: *Ф. Е. Cleaves*. The Mongolian names and terms. — Harvard, Journal of Asiatic Studies, № 12, 1949, P. 442.

Нузл — (чәм һалда *нузул*, даһа чох *әнзал* формасында) — мәнзил мүкәллә-фијјәти нөвү. Тәбәәләр һәр һансы бир һакимијјәт нүмајәндәсини атлары вә нөкәрләри илә бирликдә гејри-мүәјјән мүддәтдә јашамаг үчүн өз мәнзилләриндә габул етмәјә борчлу идиләр. Бу, әһалинин ән ағыр мүкәлләфијјәтләриндән бири иди.

¹⁶⁵ Бу һадисәләри нәгл едәнин Чағры бәјлә Давудун ејни адам олмасындан хәбәр јохдур.

¹⁶⁶ Гәзнәвиләр һаггында *К. Е. Босвортун* сон әсәрләринә бах.

¹⁶⁷ Харәзмшаһлар һаггында бах: *З. М. Буниятов*. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. — М., 1986.

¹⁶⁸ Оғузнамә мүәллифинин Оғузуи анчаг беш өвләдынын нәсилләрини садаламасы дастанын түркмән тәрәфиндән јазыја алындығыны көстәрир. Чүнки о, јалпыз бу беш өвләд һаггындакы рәвәјәтләри јахшы билирди.

¹⁶⁹ Салгуриләр һаггында бах: *Е. Мерчил*. Фарс Атабәјләри. — Анкара, 1975.

¹⁷⁰ *Әбу-л-Гази* (с. 68) бу бәјләрлә јанашы Ејмур, Докер, Игдир, Чавулдур, Каркын, Салур вә Әфшарын да адларыны чәкир.

¹⁷¹ Һисар дагында јашајан түркмәнләрдән Нәчиб ибн Бәкран да (в. 17 а) бәһс едир.

MҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз	3
Оғузларын тарихи вә әһвалы	10
Оғузун атасы, әмиләри, гоһумлары вә јахынлары илә дөјүшү, онун дүшмән- ләри үзәриндә гәләбәси	12
Оғузун Күрреји-әрзи зәбт етмәк үчүн јүрүшү вә онун мүхтәлиф өлкәләрә елчиләр көндәрмәси	13
Оғузун Кыл-Баракла дөјүшү	16
Оғузун гаранлыг өлкәјә јүрүшү вә һәмни өлкәни вәзијјәти	18
Оғузун Ширвана вә Шамаһыја елчиләр көндәрмәси	21
Оғузун Арран вә Муған тәрәфә јүрүшү	22
Оғузун Күрдүстан јолу илә Дијарбәкр вә Шама јүрүшү	24
Оғузун өз оғулларын орду илә Фирәнк вә Рум тәрәфә јолламасы	27
Оғузун Рума кетмиш оғулларыннын (дөјүшү) вә онларын Рум ордусу илә гаршылашмаларыннын тәфсиләти	28
Оғузун бүтүн ордусујла Дәмәшгә вә онун әјәләтләринә јүрүшү	30
Оғузун Мисирә јүрүшү, ораја кәлиши вә (онлары) ил етмәси	31
Оғузун Бағдад, Бәсрә вә гоншу өлкәләрә јүрүшү	32
Оғузун оғулларынны Фарс вә Кирман тәрәфләрә көндәрмәси	34
Оғузун Ираг-Әчәмә елчиләр көндәрмәси	34
Оғузун Мазандарана јүрүшү, вурушуб ону вә дикәр вилајәтләри: Куркан, Дейһистан, Хорасан вә Куһистаны тутмасы	36
Оғузун јурдуна гајытмасы вә өмрүнүн сон илләри	37
Оғузун оғлу Күн ханын падшаһлыгы	38
Гара ханын оғлу Буғра ханын падшаһлыгы вә мәмләкәтин тахтына чых- масы	49
<i>Шәрһләр</i>	62

Фазлаллах Рашид ад-дин

ОГУЗ-НАМЕ

(На азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1992

Фәзлуллаһ Рәшидәддин

ОГУЗНАМӘ

Бәди редактору *Б. Ханәјев*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *З. Гасымова, М. Сасани*

ИБ № 5651

Јығылмаға верилмиш 19.02.92. Чапа имзаланмиш 10.08.92. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 60×84^{1/16}. Мәтбәә кағызы № 2. Шәрти чап варағи 4,88. Шәрти ранкли сурәти 5,34. Учот нәшр варағи 5,5. Тиражы 25000. Сифарши 29. Гијмәти 20 ман. Азербайҗаң Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.

Азербайҗаң Дөвләт Нәшријат-Полиграфија Бирлији «Азернешр», Баки — 370005, һүсү һачыјев күчәси, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объединение «Азернешр».
Баку — 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.